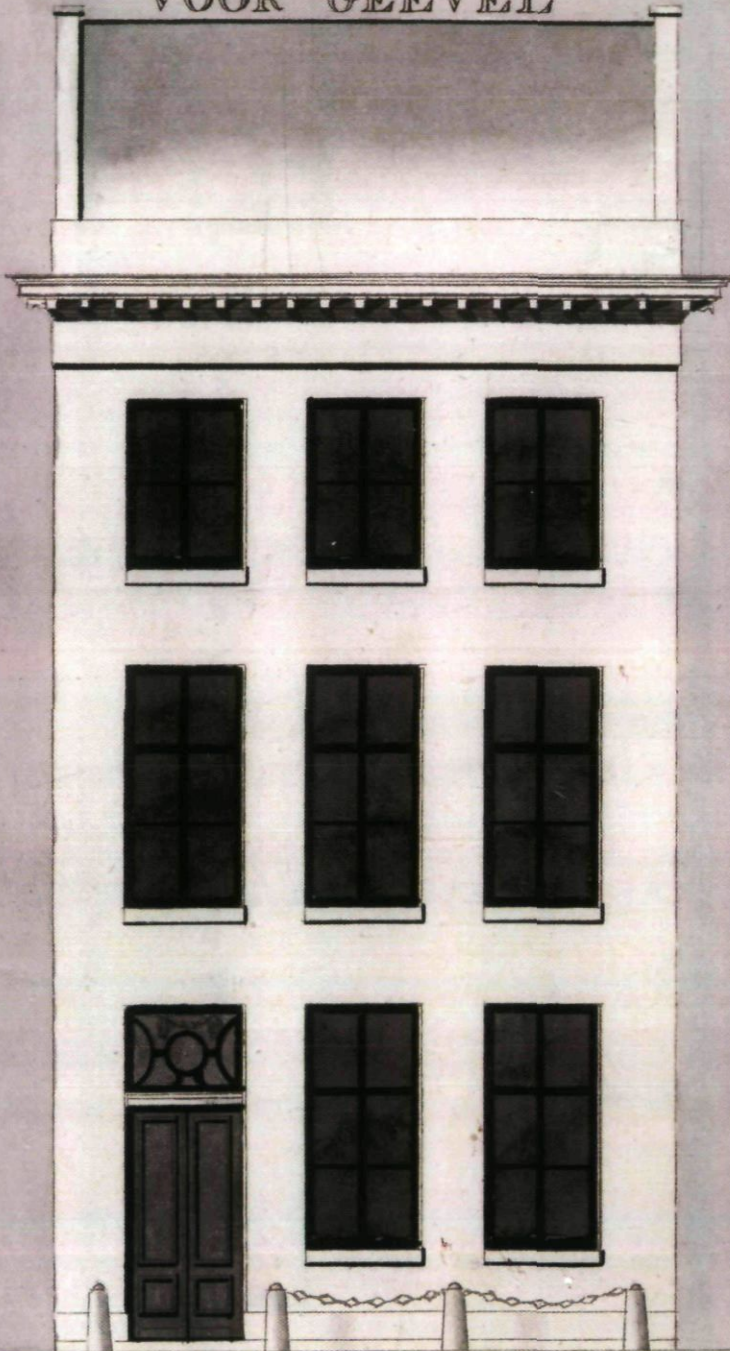

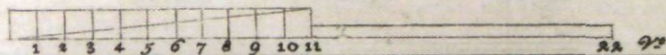
VOOR GEEVEL

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), jhr. ir. D.L. Six (vice-voorzitter),
drs. F.M. Fox (secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs.
J.P.C.A. Hendriks, drs. C.J. van der Peet, mw. J.E. Oldenburger,
ir. D.G. de Hoog, drs. D.P. Hallewas, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Traditie en vernieuwing (Rob Dettingmeijer en Dirk de Vries)	1
Dirk J. de Vries Ambachtelijk metselwerk	2
R. Meischke en H.J. Zantkuijl Een tekenboekje uit 1812 en 19de-eeuwse huisplattegronden	15
Sabine Ticheloven De koepelgevangenissen van J.F. Metzelaar (1886). Een onderzoek naar de herkomst van de ronde vorm	23
Rosa Visser-Zaccagnini Een Hollands paleis in Limburg	37
Publicaties	
Ineke Pey, Bouwen voor gezeten burgers: Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901) (recensie Ronald Stenvert)	51
A. Weltens, R. Marx, A. den Dikken, en M. Cramer, Kathedralen en Luchtkastelen van de Omroep in Hilversum (recensie Marieke Kuipers)	52
Eric Denig, Fantastisch erfgoed (recensie Arendie Herwig-Kempers)	54
KNOB	
Jaarrede KNOB 28 januari 2006.	
De beleidsdaden van Medy van der Laan (Cees Waal)	54
In memoriam Herma M. van den Berg (Ada van Deijk)	55
In memoriam Anthonius Gijsbertus Schulte (14 juni 1941 - 11 januari 2006) (Catharina van Groningen)	57
In memoriam Herman Janse (Amsterdam 1926 - Lelystad 2006) (Dirk J. de Vries)	58
Summaries	59
Auteurs	60

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: "De voorgevel van dit gebouwtje is van eene eenvoudige doch nette zamenstelling", Uit: J. van Straaten, Gronden en afbeeldingen van eenige gebouwen en derzelver binnenwerken, volgens de nieuwste wijzen, Haarlem 1812, plaat 1.

Achterzijde: Zij-ingang van het voormalige Gouvernementsgebouw te Maastricht aan de Lenculenstraat (foto D.J. de Vries 2005)

BULLETIN KNOB

Jaargang 105, 2006, nummer 1/2

Traditie en vernieuwing

In de aanloop naar de vernieuwingen van de 20^e eeuw heeft de 19de eeuw het bouwen in Nederland blijvend veranderd. Lange tijd is die verandering gezien als een ontwikkeling die onontkoombaar leidde naar de triomf van het Nieuwe Bouwen. Een dergelijke rechtlijnige, optimistische visie op de geschiedenis van de bouwkunst is achterhaald. Er is eerder sprake van een winst en verlies rekening die voor ieder aspect van het bouwen anders kan uitvallen. In het artikel van De Vries wordt niet alleen aangetoond dat een deel van het vakwerk verloren ging bij de opheffing van de gilden, maar ook dat dit verlies aan vakmanschap nog doorwerkt in de huidige restauratiepraktijk. Ondanks de intense hernieuwde aandacht voor kunstige composities in baksteen bij de Amsterdamse School is het niveau van de meesterproeven nooit meer gehaald.

Dit verlies van het directe contact van meester en gezelschap is ook de verklaring voor de opkomst van tekenonderwijs tot verheffing van de bouwkunst. Het *Bulletin* heeft die ontwikkeling van het professionaliseren van het vak van architect al vroeg in een aantal artikelen aan de orde gesteld.

R.C. Hekkers publicatie 'De Nederlandse bouwkunst in het begin van de 19de eeuw' uit 1951 mag baanbrekend genoemd worden. Ruim dertig jaar later volgden twee bijdragen die licht wierpen op het onderwijs in die periode. J. Reynaerts schreef in 1985 over 'Prijsuitreikingen uit het Amsterdamse bouwkundig onderwijs 1820-1844' en een jaar later volgde door E.B.M. Lottman 'Het koninklijk besluit van 13 april 1817 en de getuigschriften van bekwaamheid tot het geven van (bouwkundig) tekenonderwijs'. In beide artikelen spelen Amsterdam en de opleiding een belangrijke rol, aspecten die in een andere vorm bekroning kregen in het proefschrift van C.P. Krabbe getiteld *Ambacht, kunst, wetenschap: de bevoororing van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)* uit 1998.

Het artikel van Meischke en Zantkuijl brengt een relatief onbekend boekje van de Amsterdamse aannemer-architect J. van Straaten (1781-1858) onder de aandacht. Het werd in 1812 geschreven, zeven jaar voordat dezelfde Van Straaten een "Maatschappij tot aanmoediging van de bouwkunde" had opgericht die zich de vraag stelde: "Hoedanig moet een Leerboek der Bouwkunde ingericht zijn, zowel wat inhoud als vorm betreft, om hetzelfde tot eene beknopte, doch tevens duidelijke en volledige handleiding te doen strekken voor den Nederlandschen architect en werkman?"

Onder auspiciën van de Maatschappij tot nut van 't algemeen zou pas in 1833 een bekroonde publicatie ten behoeve van de werkman volgen. Meer geschikt voor architecten was het handboek van W.C. Brade uit 1827, terwijl J.D. Pasteur rond dezelfde tijd een boek voor toekomstige civiel-ingenieurs en genie-officieren schreef. Die leerboeken legden de nadruk op de grotere architectuur. Het aardige van de publicatie van Van Straaten is dat het een unieke bron voor kennis van het bur-

gerwoonhuis uit die periode is. Meischke stelt terecht dat er weinig bekend is uit deze 'duistere periode' waar grote veranderingen plaatsvonden. Dat komt omdat juist de alledaagse architectuur moeilijk in het grote verhaal van de ontwikkeling van de bouwkunst is in te passen. De veranderende, alledaagse behoeften zorgen voor aanpassingen van de wooncultuur, een prelude op de later zo massaal geproduceerde 'doorzonwoning' van de 20^e eeuw.

Bij de zeldzame grote monumentale gebouwen in Nederland dreigt eerder het omgekeerde. Te snel wordt een oordeel gevormd in het licht van de bekende grote verhalen. Zo is het na lezing van *Surveiller et Punir* van Foucault bijna onmogelijk om nog open en onbevangen het verhaal van de totstandkoming van de koepelgevangenis in Nederland te beschrijven zonder het woord 'panopticum'. Natuurlijk is het volledig isoleren en observeren van de gestraften het hoofdthema van het toen zeer moderne Nederlandse strafsysteem. In de overgang naar de koepelgevangenis is het vinden van een zo rationeel en duurzaam en dus goedkoop mogelijke oplossing minstens zo belangrijk. Toch is ook bij dit onderwerp de wil van de ontwerper om bouwkunst te maken belangrijk. Het lukt Tichelhoven goed om het ideologisch zo zwaar beladen beeld te onderzoeken op de feitelijke productievoorzwaarden.

Toen Rem Koolhaas als een van zijn eerste opdrachten in Nederland de renovatie van de Koepelgevangenis in Arnhem mocht onderzoeken, richtte hij zich wel direct en agressief op het beeld van het alziend oog. In zijn S,M,L,XL (1995) gebruikt hij in de toelichting zelfs het snijden met een scheermes in een oog, uit de surrealistische film *un chien andalou*, als beeld. In de renovaties die daarna zijn uitgevoerd zijn misschien de ondermijning van het hoofdvolume en het lege centrum daar nog een echo van.

Dat ook op geheel andere wijze architectuur agressieve elementen in zich kan hebben toont Rosa Visser-Zaccagnini al in haar titel aan: 'Een Hollands paleis in Limburg'. Is het stadhuis van Maastricht van Pieter Post nog een uiterst subtiel spel tussen de verschillende machten en culturen die toen en gedeeltelijk nu nog samenkomen in Maastricht, het ontwerp van de Rotterdamse ingenieur in Rijksdienst, Bremer, laat in het hart van Maastricht het 'gouvernement' nadrukkelijk aanwezig zijn. Hoewel het om een modern en efficiënt kantoor- en bestuursgebouw gaat, past het ook in de wil om de lijn van de geschiedenis te willen vasthouden en een schakel in de ware en eeuwige bouwkunst te maken. Dat Bremer ook student was geweest van de eerste hoogleraar bouwkunst van de moderne bouwkundeopleiding in Delft maakt dit nummer nog meer tot een eenheid dan de redacteurs vermoeden toen ze aan de samenstelling begonnen.

Namens de redactie, Rob Dettingmeijer en Dirk de Vries

Ambachtelijk metselwerk

Dirk J. de Vries

Omstreeks het midden van de 19de eeuw groeide de bewondering voor oudere, 'eigen' bouwkunst ten koste van het universele uitgangspunt, de klassieke architectuur. Die verschuiving tekent zich onder meer af met de komst van vaderlandse stadsgesichten in een historiserende setting. Tegelijkertijd dempte men echter de grachten en verdwenen overal stadspoorten, vestingmuren en geveltoppen, een proces dat pas in de jaren '70 werd afgeremd door protesten en het ontstaan van zoiets als monumentenzorg. Dit leidde tot de uitgave van documentatiebladen, nauwkeurig getekend maar net als de romantische schilderijen dikwijls in de vorm van een gereconstrueerde, geïdealiseerde toestand.¹ Zo restaureerden architecten in die tijd en even makkelijk ontwierpen zij nieuwe gebouwen in dezelfde trant. Kenmerkend voor de belangrijkste representant, P.J.H. Cuypers, is de vurige wens om de middeleeuwse ziel te doorgronden en met alle aanwezige kennis en onstuitbare energie die verheven architectuur tot leven wekken. In Roermond verscheen in 1852 een ambachtelijke werkplaats voor kerkelijke kunst en in Utrecht richtte G.W. van Heukelum in 1869 met soortgelijk doelstellingen het St. Bernulfusgilde op.² Het gilde gaf vanaf 1870 een tijdschrift *Het Gildeboek* uit waarin voorbeelden van katholieke kunst opgenomen waren. De afbeeldingen golden als visuele instructie voor handwerklieden die er niet meer toe kwamen de objecten in werkelijkheid te aanschouwen. Hoewel men streefde naar middeleeuwse werkvormen, was de kennisoverdracht via *Het Gildeboek* onmiskenbaar abstract en modern. Er was geen relatie meer met het oude gildenstelsel dat in de Franse tijd opgeheven was. Die ambachtelijke structuur met gescheiden vakrichtingen, interne opleiding en kwalificatie in de praktijk, sociale plichten en meesterpoeven was toen al niet meer dan een herinnering. Het streven was er, maar een definitieve breuk met het verleden tekent zich als uiterlijk kenmerk bijvoorbeeld in het metselwerk af. Geen deskundige of leek zal de St. Willibrorduskerk te Utrecht (1876-'77) of de St. Vituskerk in Hilversum (1891-'92) voor een middeleeuws gebouw aanzien. De beperkte slijtage, het ontbreken van patina, de toepassing van machinaal vervaardigde bakstenen en tegels spreken voor zich. Met vallen en opstaan moest het metselen van gewelven opnieuw worden uitgevonden, voor het eerst in 1854 door Cuypers te Oeffelt.³ Het gat in de tijd tussen de reformatie en het reveil van het katholieke

volksdeel was een onoverbrugbare bouwkundige kloof. Achteraf gezien getuigt de 19de-eeuwse appreciatie van de middeleeuwen dikwijls van selectiviteit.'

De 19de-eeuwse waardering voor pure materialen was iets nieuws, iets dat de generatie Cuypers deelde met latere architecten zoals Berlage en De Bazel. Pleister bleef in de nieuwbouw tot en met de Amsterdamse en Delftse school meestal achterwege, zeker aan de buitenkant. Tijdens restauraties van werkelijk middeleeuwse gebouwen zijn dan ook tot ver in de 20^e eeuw de pleisterlagen, inclusief mogelijk aanwezige schilderijen, evenals oude vloeren en kapconstructies verwijderd zonder er veel waarde aan te hechten. Metselen in pure baksteen met sprekende voegen bleef de hele 20^e eeuw mode, teken ook van ambachtelijke kwaliteit. Pure bouwmaterialen genoten voorkeur: hout kreeg een transparante of houtkleurige afwerking, het specifieke baksteen oppervlak mocht spreken, evenals dat van natuursteen. Traditionele ambachtelijkheid wordt eveneens gesuggereerd door een machinaal gezaagd natuursteen oppervlak alsnog van een scharreerslag te voorzien of door de toepassing van de 'levendige' cathedraalslag die in de ogen van de middeleeuwer als uiting van doorgeslagen ijver of krankzinnigheid gezien zouden worden.

Er ontstond in de tweede helft van de 19de eeuw dus een nieuwe, eigentijdse esthetiek die met terugwerkende kracht op het verleden werd geprojecteerd. De nieuwe werkwijze werd mede ingegeven door de 19de-eeuwse uitvinding van het superieure nieuwe bindmiddel: portlandcement. Voor het herstel van oud metselwerk worden tot op de dag van vandaag grote hoeveelheden portlandcement gebruikt, zowel voor het metsel- als voegwerk (afb. 1). Amsterdamse school architectuur kenmerkt zich door eigenzinnige oplossingen voor het voegwerk, terwijl bij restauraties de 'ambachtelijk verantwoorde' variant ontstond in de vorm van knip- en snijwerk die harder, mooier en doeltreffender geacht werd dan de minder sprekende, platvolle, licht bijgestreken of gedagde oude voeg. Door dit soort opvattingen zijn inmiddels vierkante kilometers historisch metselwerk voorgoed naar de knoppen geholpen, zoals hierna zal worden geïllustreerd. Binnen een halve eeuw voltrok zich een absolute breuk met het verleden. Tot circa 1800 gold namelijk een collectieve kwaliteitsnorm die afleesbaar is aan de (meester) metselproef.⁴ Geslepen opper-

Afb. 1. Restauratief hersteld voegwerk aan de Plompstorengracht te Utrecht (deze en volgende foto's zijn door de auteur gemaakt in 2005)

vlakken weerspiegelden het hoogste ideaal van perfect en precies uitgevoerd metselwerk. Dat is een glad en egaal muurvlak, mathematisch zuiver in kruis- of staand verband gemetseld met zo dun mogelijke voegen. Men gebruikte geselecteerde bakstenen in combinatie met waarschijnlijk vooraf gezeefde, of lang in de rot gelegen fijne, pure kalkspecie waarmee het metselen op lijmen leek. Deze vaardigheid ging verloren; wat gebeurde er met de *Arts et metiers* in de 19de eeuw?

De gilden

Onder invloed van de Franse Revolutie werden op grond van de staatsregeling van 1798 (Bataafse Republiek) in 1808 de gilden definitief afgeschaft. Daarmee verdween het aan het stedelijk burgerschap gekoppelde stelsel van opleiding in de praktijk, van kwaliteitsborging, maar ook van protectie en collectieve zorg. Dit is het begin van een ontwikkeling naar meer vrijheid die gepaard ging met het nemen van grotere risico's in de maatschappij als geheel. Dat gold ook voor ambacht en kunst die op vrije markt veel concurrentie ondervonden. Alleen de allerbesten, zoals Cuypers, drongen door tot internationale opleiding en scholing als individuele keuze op gezag van ouders of weldoeners die de financiële middelen daartoe beschikbaar stelden. Dit 'open gooien' van de markt is kenmerkend voor de 19de eeuw, in tegenstelling tot de 16de eeuw toen het gildenstelsel onder druk van vernieuwingen en door toememende personele verplaatsing reageerde met afbakening.

Begin 16de eeuw lezen we over het werkterrein van het Amsterdamse St. Joseph gilde van de timmerlieden:

Item een Huys-timmerman en sal geen verstekten werck noch gecrispineert werck of ander werck mogen maken dat een Kiste-maker aengaet. Insgelijcx en sal een kiste-maker geen deuren, veynsteren of ander werck dat de huys-timmerlyuden aengaet mogen maeke. Item een Timmerman en sal niet mogen aennemen een huys te timmeren ende metselen noch

*een Metselaer en sal niet mogen aennemen een huys te metselen ende timmeren.*⁵

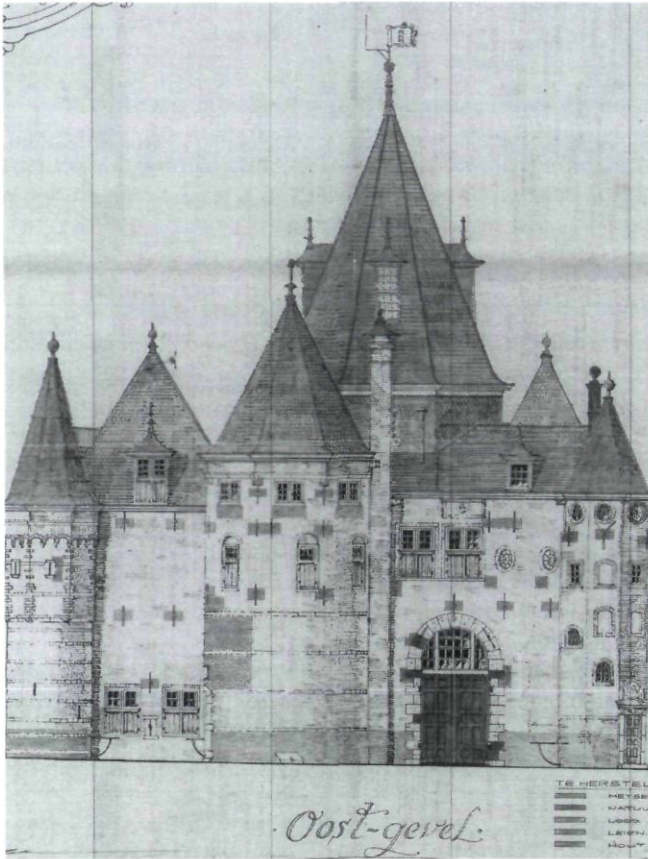
Tegen het midden van de 16de eeuw liepen er in Utrecht en Kampen enkele processen die illustreren dat theoretici of ambachtslieden uit een andere beroepsgroep dan de steenhouwers of metselaars zich inmiddels bezig hielden met het ontwerpen van gebouwen. In Nederland zette deze trend door in de 17de eeuw toen hier voor het eerst de term *architect* viel, een beroep dat ook door bijvoorbeeld een schilder of timmerman beoefend kon worden, zoals Jacob van Campen en Arent van 's-Gravensande. Zij bestudeerden Vitruvius en de uitgetekende interpretaties van dit klassieke handschrift inmiddels in gedrukte vorm. Daaruit spreekt niet alleen bewondering voor de vormtaal van de antieken, maar bovenal het willen doorgronden van de daaraan ten grondslag liggende maatverhoudingen. In een 18de-eeuws handboekje voor timmerlieden en metselaars lezen we over het nut van getallen:

*Men behoeft niet te denken, dat hier overtollig gehandelt wort, met eenige Reekenkunde meede in te voeren, wyl zulks de Bouwkunde, niet alleen eigen, maar zelfs noodzakelyk is;... Ik weet zeer wel, dat een Werkman, (waar voor ik voornamelyk dit werkje hebbe ingerigt), zal zeggen, of ten minsten denken, wat hebben wy met alle die zaaken noodig, onze omstandigheeden, laten zulks niet toe, 't is waar, dat eenige, die zoo laag van geest zyn, zulke, of diergelyke reedenen bybrengen. (Maar 't is zekerlyk, een slegte zoldaat die niet gedenkt Captein te worden)...*⁶

Leren omgaan met passer en liniaal is belangrijk, evenals enige kennis te hebben van de antieken, echter: *men behoeft ze niet uit Italiën, of onder de Puinhoopen van Griekenland te haalen, om deszelfs oorsprong na te vorschen, zulks heeft niets te beduiden (die egter lust heeft leeze VITRUVIUS, en meer andere Schryvers, die daar breedvoerig over handelen) men heeft dezelve, hier in ons Nederduits, die zuiver, en egt zyn, waar wy ons van kunnen bedienen...*⁷

De passer is in de middeleeuwen reeds symbool van meesterschap. God de vader als schepper van het heelal werd er mee afgebeeld, evenals in later tijd een ambachtsman die daarmee aantoonde de wiskunde te beheersen. In een ruzie tussen twee kistenmakers te Kampen getuigt Colijn de Nole in 1543: *Ende soe sie over sich woorden hadden van der kunste, sachte mr. Vrederick voerz., hy wolde den gulden passer uuthangen, daarmede hij toonen wolde, meyster toe syne booven allen anderen.*⁸

Ook de vrijmetselarij bedient zich van de passer (en winkelhaak) als symbool van de ideële loges die in de loop van de 18de eeuw opgericht werden. De orde zegt terug te gaan op middeleeuwse rituelen die met het vak van de (vrije) steenhouwer te maken hebben. Het sociale verband, het werken aan de wereld en jezelf zijn factoren die binnen de gilden inderdaad een rol speelden, naast de praktische uitoefening van een vak. Opmerkelijk is dat het opheffen van de gilden ongeveer samenvalt met opkomst van de ideële en abstract opererende vrijmetselarij. Ook op andere fronten zien we dat de ambachtsman in de 19de eeuw definitief het veld ruimt voor de theoreticus.

Afb. 2. Oostzijde van de Waag te Amsterdam met de toegangstoren van het gilde aan de noordzijde rechts (Gemeente Werken Amsterdam 1942)

Afb. 3. Toegang tot de gildekamer van de metselaars, steenhouwers, leidekkers en pompmakers aan de noordoostzijde van de Waag Amsterdam, zandsteen 1617

Alvorens in te gaan op mogelijk daarmee samenhangende factoren, zoals de opleiding, kijken we eerst naar het functioneren van het gilde der metselaars en wat zij hebben nagelaten.

Het gilde van de Amsterdamse steenhouwers en metselaars vergaderde sinds 1617 op de eerste verdieping van de heringerichte St. Anthonispoort die toen de functie van nieuwe Waag kreeg (afb. 2). De noordoostelijke traptoren verschaftte toegang. De deur is omlijst met Bentheimer zandsteen met daarop in reliëf de gereedschappen van de vier gilden die hier verenigd waren, te weten de metselaars, steenhouwers, leidekkers en pompmakers (afb. 3). De overlieden van het gilde kwamen iedere maandag van drie tot vijf in deze kamer bijeen.⁹ Op de eerste verdieping bezaten de metselaars twee vertrekken met daarboven een zolderkamertje onder de spits van de traptoren. De inkomsten en betalingen gingen via een kas, een *bosse*, waarvan de deken van het gilde en de vier overmannen ieder afzonderlijk een sleutel bewaarden en waarop men zo gezamenlijk toezicht hield (afb. 4).¹⁰

De dominantie van de metselaars blijkt uit de samenstelling van de gildenleiding in 1662: ... een deken zijnde een *mr. Metselaer*, met twee overmannen, zijnde mede *mr. Metselaers*...

Afb. 4. In marmer uitgevoerde beurs als bekroning van de spil op de trap naar de gildekamer in de Waag te Amsterdam

te weten drie mr. Metselaers, een mr. Steenhouwer, en een, die voor mr. leydekker en pompmaker, also die beyde ambagten door een mr. bediend en gebruykt worden.

In een akte komen de eisen, verbonden aan het meesterschap en toetreding tot het gilde ter sprake:

Niemand sal in 't Gild mogen komen, of hy sal moeten Burger wesen, en daer na zijn Proef doen; te weten de Metselaer/ Steenhouwer en Leydekkers Proef sal staen tot discretie van de Overluyden, maer de Pompmakers sullen moeten maken een Slinger pomp, uyt plat Lood, wel te snijden en te soudeeren; mitsgaders een Verf-kuyp, van binnen wel te soudeeren, ende die Proef wel gedaen zynde, ende hy de Deken en Overluyden voor goed opgenomen, so sal die gene, die syn Proef gedaen heeft, het zy wie hy van dese bovenstaende Ambagten is, voor inkomen aen het Gilde in de Bos moeten betalen dertien gulden, en voor schouwen sal dan den Meester gehouden zijn een Fatsoenlyk Mael te geven aen de Overluyden; mits van die gene, die een Proef van het Leydekken en Pompmaken te samen doet, maer voor een sal betalen, gelijk hy ook in het uytheelen, maer voor een sal ontfangen: en sullen alle dese boven gedaene Proeven, komen tot proffijte van de Bos, sonder datter d'Overluyden yets van sullen genieten.¹¹

In artikel 5 van een ordonnantie van 21 augustus 1743 wordt de taak van de overliden inzake de proef nog eens toegelicht: *Overliden zullen gehouden zijn de respectieve keuren na den letter strictelyk te observeren en te doen observeren, en vooral niemand als Gildebroeder, in eenig Gild, proef subject, aan te nemen, ten zy deselve de Proef behoerlyk zal hebben gedaan, na alvorens zyn Poorters Cedulle vertoont te hebben aan de Overliden.¹²*

Tot de opheffing van de gilden zal het bedrag ten behoeve van de kas van het gilde onveranderd blijven, namelijk 13 gulden. In de jongste periode lijkt de maaltijd te zijn afgeschaft maar komt er nog een aantal extra verplichtingen bij het doen der Proef als Mr. Metselaar:¹³

<i>Voort Inkoomen van 't Fonds</i>	13	-	-
<i>Voort nazien der proef</i>	31	10	-
<i>Voor Reglement</i>	1	-	-
<i>Aan de Gildeknecht</i>	3	3	-
<i>Voor de staanplaats</i>	1	-	-
<i>De penning</i>	-	10	-
<i>Niet Ingeschrevenen, en geen Burger zynde</i>	12	-	-
<i>De Leer Brief</i>	1	10	-
	F 63	13	-

- die ingeschrevene is Burger zynde best. F 12 - - minder.

Ter vergelijking is het interessant ook de (totaal)bedragen te vermelden van de kosten voor de proef van de steenhouders, namelijk f 88, 13, - en die van de leidekkers en pompenmakers voor f 95,16,-. In vergelijking met een andere stad blijkt de proef in Amsterdam relatief goedkoop te zijn. In Leeuwar-

den bijvoorbeeld werd, afgezien van de materiaalkosten, het bedrag in 1740 vastgesteld op 180 carolusgulden voor burgers en f 200,- voor niet-burgers.¹⁴

Zoals hierboven beknopt genoemd en elders meer uitgebreid, weten we uit de keuren welke proef er van de pompmakers verlangd werd.¹⁵ Eind 17de eeuw noemt men de Amsterdamse steenhouders proef:

Dat niemand, na desen, in het Steenhouders Gild en sal mogen komen, of aangenomen werden, dan die alvorens, ter keure van de Overluyden, gemaakt sal hebben een Ionicaas Colom, met Capiteel en Basiment, uyt een stuk, van Marmer of andere Steen, door de Overluyden daar toe te ordonnere.¹⁶

Van deze zuiltjes met ionische kapitelen zijn er in de traptoren op de eerste verdieping diverse te zien.

Kennelijk was even later aanscherping gewenst, *omdat dagelijks veele disordres en inconvenienten voorvallen, op het doen van de Proef van de Metselaars, Steenhouders, Leydekkers en Pompmakers, die in het selve Gild komen, vermits daar toe geen bepaalde tyd is gestelt....¹⁷* Afgezien van ziekte of overmacht mocht voortaan niemand langer bezig zijn aan een proef dan: *Een Lootgieter de tyd van veertien dagen; Een Leydekkers de tyd van drie weken; Een steenhouwer de tyd van een maand; En een Metselaar de tyd van ses weken.* Hieruit kan men opmaken dat het maken van de metselproef de meeste tijd vergde, wellicht daarom ook als zwaarste gold, hoewel de bijbehorende kosten juist weer het laagste uitvielen. Bij dit alles vinden we in de beschikbare archiefstukken echter niets terug over de aard van de metselaarsproef, net zo min als die van de leidekkers.

Gelukkig bevinden zich zowel buiten als binnen de Waag nog steeds tientallen bijzondere stukken metselwerk (afb. 5) die hierna bekeken worden om later toch nog een beschrijving en verklaring in een andere bron te ontdekken. Eerst nog iets over het metselaars- en leidekkersgilde te Amersfoort, dat vanouds ressorteert onder 'de vier gekroonden' waarvan de feestdag op 6 november valt. De statuten in een op perkament geschreven boekje beslaan 65 artikelen en dateren van 7 juli 1617.¹⁸ Om gildebroeder -dus niet speciaal meester- te worden, moet men burger van de stad zijn en de proef afleggen. Artikel 17 zegt daarover: *Een Metselaar zal tot zijn proeff maken een groet cruysraemt van backsteen [een bakstenen kruisvenster], gespont [van een sponning voorzien] zoo gelyck dat het een veynster [lruik] in dat ander past.* Verderop valt te lezen dat men hiermee in 1665 geen genoeg meer nam. Naast de voornoemde proef, moesten er nog drie andere volbracht worden:

Item noch voor een tweede prouf of dat hij sal moeten maken een scheele [scheluw] poort van anderhalf duym scheelte, vijf voet hoogh, derdehalf [2½] voet breed binnen Werx en anderehalve steen dick int viercant met een Oijeff [ojieff] daer aen.

Item noch voor een derde prouf of dat hij sal moeten maken een scheel ovael van twee duym scheelte, twee voet hoogh, anderhalf voet wijt en anderhalf steen binnen en buiten dick en schoen mede met Oijeff.

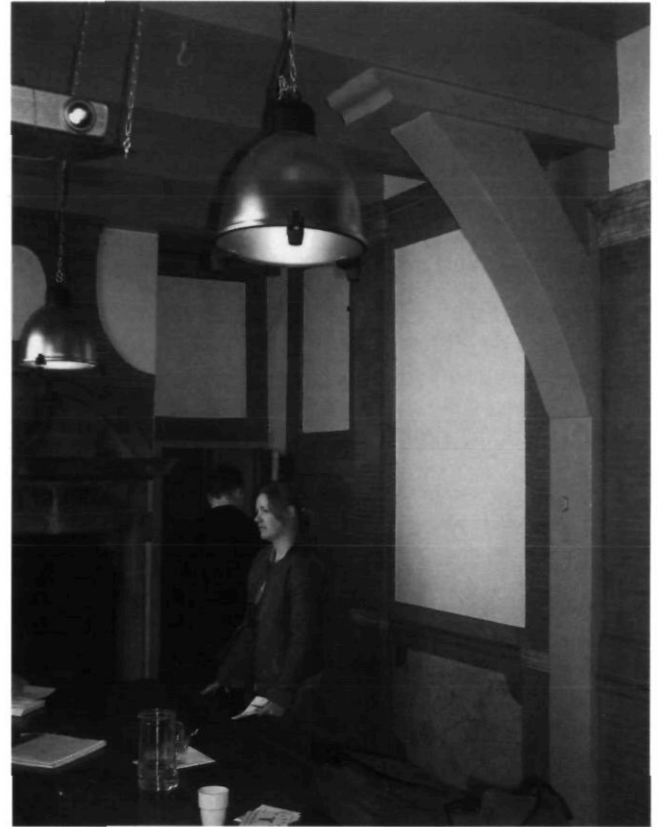
Afb. 5. Meesterproeven in de noordoost toren van de Waag te Amsterdam

Ende laestelijck voor een vierde proef of dat hij sal moeten maken een Ghwulft met twee punten, ses voet langh ende de breedte naer advenant ende fatsoen vant werck, alles van onderen schoon gewerckt.

Van deze proeven zijn er enkele bewaard op de eerste verdieping binnen in de Onze Lieve Vrouwetoren te Amersfoort. Interessant is de verzwaring van de eis in 1665. Naast het maken van een kruisvenster moesten er dus een scheluw poortje en ovaal vervaardigd worden plus een gewelfje met twee punten. Omdat er enkele van deze proeven bewaard zijn, weten we dat men met *schoon gewerckt* geslepen metselwerk bedoelde.

De Amsterdamse metselproeven

Eenmaal binnen in de Waag leidt een wenteltrap naar het kleine vertrek van de gildenknechten op de eerste verdieping.¹⁹ Boven de trapleuning zien we een aansluitende reeks nissen en vensters van geslepen metselwerk, waarvan er diverse ook aan de buitenkant zichtbaar zijn. Het vertrek van de gildenknecht bevat eveneens fijn gemetselde proefstukken en wordt gedekt door een stucplafond, gesigneerd door "H. Husly 1753". Dit is het voorportaal van de eigenlijke gildenkamer²⁰ waar vensters uitzicht bieden op de Gelderse kade, terwijl de andere langmuur overdekt is met gildenproeven (afb. 6). De

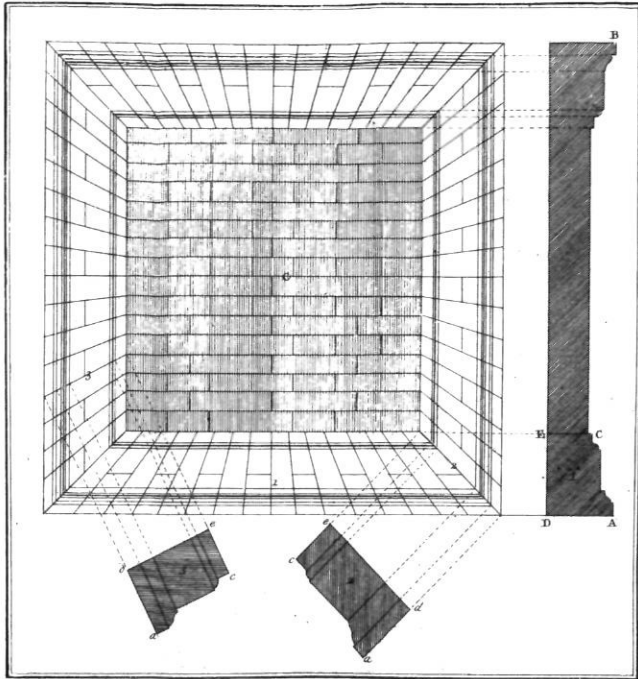

Afb. 6. Gildekamer van de metselaars op de eerste verdieping van de Waag te Amsterdam

doorgangen in de kopse wanden zijn omgeven door geslepen metselwerk, terwijl naast de toegang tot de grote, noordwestelijke toren een natuurstenen schouw opgenomen is. Er bestaat een beschrijving van de inrichting en inventaris die in 1874 grotendeels nog aanwezig was.²¹

Dat het hier om metselproeven gaat, wordt bevestigd in een handboek uit 1777 over de *Architectura of Bouw-Konst* door een Amsterdamse leermeester in de wis- en bouwkunde Adrianus Erzey. Uitgelegd wordt dat *de Proeven van de Metzelaars, meede onder de Scheeluwten sorteeren*, dat *Scheeluwte is eigenlyk als een zekere opening in een vlakke Muur, (het zy rond, ovaal of vierkant, etc.) niet regthoekig maar na den een of anderen kant scheef doorgaande.*²²

De samenvoeging of naden tussen de stenen moeten ordelijk naar een punt lopen, maar de aansluitende vlakken hebben steeds een andere vorm en daarvan maakt men *mallen of borden*, waarna de *Werkman de steenen moet bereiden*. Eerste opgave is de figuur van een scheluwe cirkel, boog, vierkant en dergelijke uit te tekenen en de vorm van de mallen of borden wiskundig te bepalen. *Men ziet uit booven gemelde beschryvinge, dat deeze handelwyze voor 't grootste gedeelte, steenhouwers en Metzelaars aangaat, nogtans zyn de Timmerlieden daar ook niet geheel van uitgezondert, want behalven dat zy meede haar Scheeluwte Trappen en Kappen hebben... zoo moeten eger de mallen (of borden) waarvan*

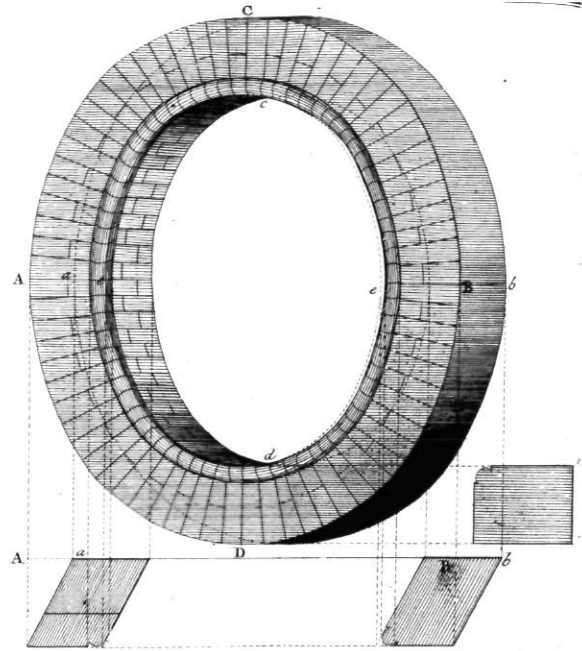

Afb. 7. Meesterproef uitgetekend (Erzey 1777, plaat 63)

booven gemeld is, door een Timmerman gemaakt worden.²³ Negen voorbeelden worden geïllustreerd en besproken waarvan er diverse zijnde een gemeene Proef in het booven Vertrek van het Proef-Huys aanwezig zijn (afb. 7). Sommige kunnen ook in grotere blokken natuursteen worden uitgevoerd *egter word dezelve ook wel van steenen gemetzelt, en is als dan wederom een Metzelaars-Proef*.²⁴ Een venster in de vorm van een ovaal (afb. 8) of langgerekt rond heeft een binnen- en een buitenkant, welke een van de ordinaire Metzelaars proeven is, waar van verscheiden aan het gemelde Proef-Huis van buiten te zien zyn, en worden gemeenlijk van buiten en binnen schoon gewerkt, en aan de binnenkanten met een kraal (of andere Lyst) verciërd, daarom dezelve veeltyds aan twee perzoonen tot een Proef gegeven word.²⁵

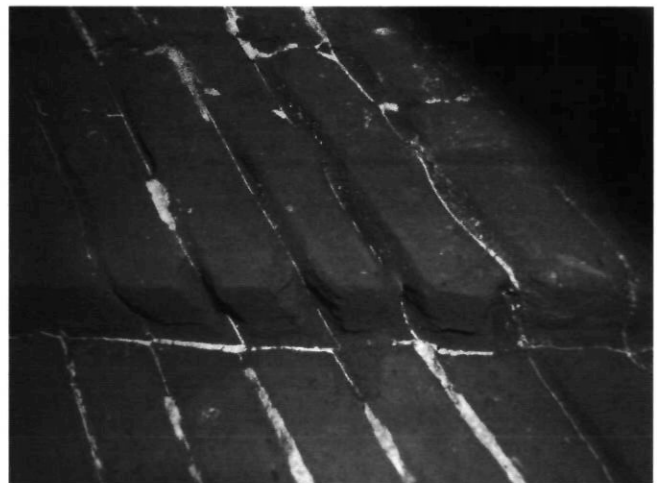
In een recent Engels artikel wordt een overzicht van geslepen metselwerk, *gauged brickwork*, gegeven met toepassingen in Italië, Groot Brittanië, Nederland, in het bijzonder de Amsterdamse Waag plus Vlaanderen waar ze eerder voorkomen.²⁶ Het verschijnsel dient zich ten tijde van de renaissance aan en is volgens de Engelse auteurs vooral een virtuoze exercitie, zijnde de "ultimate expression of the skill of the master bricklayer".²⁷ Adrianus Erzey moet de uitvoering van de Amsterdamse proeven nog met eigen ogen aanschouwd hebben. Afgezien van het maken van de mallen door een timmerman is de uitvoering van het metselwerk helaas niet nader omschreven, waarschijnlijk omdat zoiets vanzelfsprekend was en ondergeschikt aan de teken- en wiskundige opgave die eraan vooraf ging.

Omdat een aantal proeven, meest aan de binnenkant van de

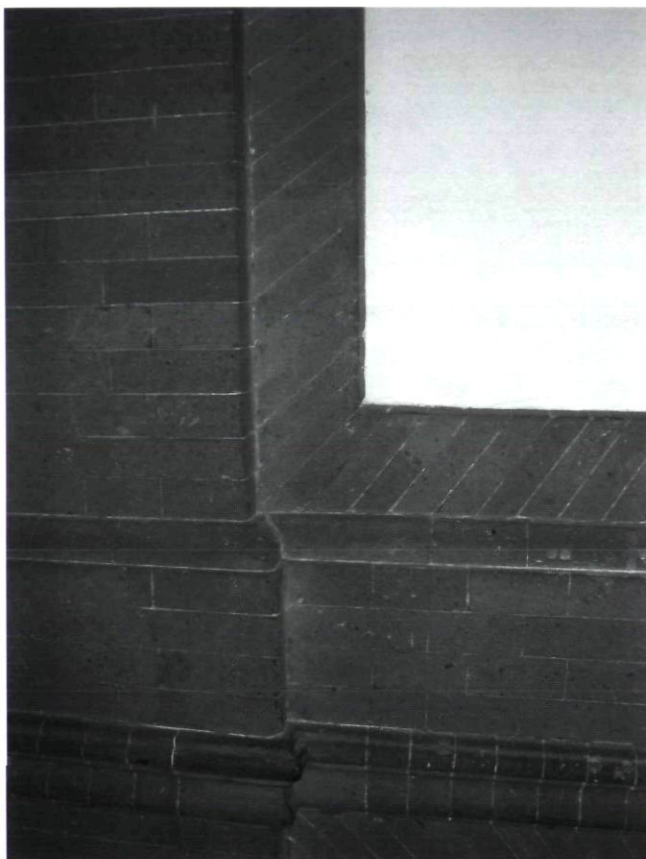

Afb. 8. Ovale meesterproef in baksteen (Erzey 1777, plaat 66)

traptoren in een zorgwekkende staat van verval verkeert, hebben studenten bouwkunde van de TU Delft en Rob van Hees van TNO nog eens goed naar het metselwerk gekeken. Het verval is al geruime tijd gaande²⁸ en manifesteert zich in uitgevallen stenen, scheurvorming en verpulvering van de zachte stenen (afb. 9). Te zien is dat de uiterst dunne kalkvoegen, het gaat slechts om enkele millimeters, naar achteren toe even dun blijven. Met andere woorden, de bakstenen zijn niet taps maar hebben parallelle voegvlakken. Daar waar de vlakken met een binnenhoek zichtbaar op elkaar aansluiten is aan het zijvlak te zien dat de bakstenen 3 tot 5 millimeter zijn weggeschuurd (afb. 10). Dat moet ook met de voorvlakken zijn

Afb. 9. Verpoedering van de bakstenen langs de zeer dunne voegen de Waag te Amsterdam

Afb. 10. Geslepen metselwerk van een proef in de gildekamer van de Waag

gebeurd, hetgeen wordt bevestigd door plekken waar men kennelijk minder goed bij kon en daarom minder materiaal verwijderd heeft. Hier zijn restanten van groeven te zien, een soort van grove scharreerslag, om in termen van natuursteenbewerking te spreken (afb. 11). Deze groeven lopen niet verticaal over meer lagen door, waaruit we kunnen opmaken dat ze niet zijn aangebracht op een reeds gemetseld muurvlak, maar daaraan voorafgaand in de individuele stenen zijn meegebakken.

In het depot van de gemeentelijke dienst monumentenzorg te Dordrecht bevindt zich een partij kleine bakstenen met een gegroefd oppervlak.²⁹ Pas na het zien van de restant-groeven op de Amsterdamse proeven werd duidelijk dat het hier om speciaal geprepareerde bakstenen moet gaan, bedoeld om later geslepen te worden. De stenen mochten niet heter dan circa 900°C gebakken worden omdat er anders een gesinterd huidje ontstond dat het slijpen bemoeilijkte.³⁰ Of men daarbij een steenschaaf gebruikte of dat er bijvoorbeeld met zand en water geschuurd werd, is niet duidelijk maar wel dat de aanwezigheid van groeven met het oog op de uitvoering een aantal voordelen met zich meebracht. Eenmaal gemetseld hoefde ter plaatse minder baksteen weggeslepen te worden, een eventueel aanwezige 'bakhuid' laat zich makkelijker breken, het slijpsel laat zich via de groeven makkelijker lossen en er ont-

Afb. 11. Verticale groeven op bakstenen in een hoekje boven de trapleuning in de noordoost toren van de Waag

staat een glad en egaal vlak omdat de groef dient als indicatie voor de dikte van het weg te slijpen laagje. Of men bij geschuurd metselwerk altijd uitging van bakstenen met groeven, is niet bekend.

Baksteen, glad en met groeven

Net als natuursteen kent ook baksteen verschillende afwerkingen van het oppervlak. Bij handvorm stenen zijn de zij-kanten doorgaans bezand, herkenbaar aan een ruw oppervlak met zandkorrels. Er kunnen ook ribbels of groeven aangebracht zijn. Er is wellicht een eerste, globaal onderscheid mogelijk. De vraag daarbij is of de ribbels ontstaan zijn nadat de steen gebakken is of dat ribbels voorafgaand aan de groene steen zijn meegegeven. De verschijnselen lijken bovendien veel vroeger te zijn dan de 17de of 18de eeuw waarover we hier spreken. E.H. ter Kuile constateerde ten aanzien van de laat-14de-eeuwse bouwdelen van de Leidse Pieterskerk dat "De baksteen van den kooromgang en sacristie is aan de buitengevels vlakgehakt".³¹ Niet geheel duidelijk is of dit reeds bij de bouw dan wel –bijvoorbeeld- tijdens de restauratie in het begin van de 20^e eeuw gedaan is. Het is namelijk denkbaar dat zowel voorafgaande aan het bepleisteren een gewenste ruwheid aan het muurwerk werd meegegeven, dan wel een

correctie van een oppervlak dat min of meer geschonden onder pleisterwerk vandaan kwam. Gebakken stenen konden en werden zeker nog behakt. Dit lijkt bijvoorbeeld het geval te zijn bij de geprofileerde gootlijst boven het koor van de Broerenkerk te Zwolle (1466-'82) die –net als natuursteenwerk- voorzien is van een steenhoudersmerk.³² Het schip (1492-1500) van dezelfde kerk toont zowel op de dagkanten van de vensters als de buitenhoeken van de steunberen speciaal vormgegeven (onbezand/gesneden) bakstenen die iets lichter van kleur zijn dan het overige werk. Hetzelfde verschijnsel is waarneembaar op de buitenhoeken van de noordelijke traptorens van de Amsterdamse Waag – St. Anthonispoort (1488, afb. 5). Toch lijken deze stenen net zo goed doorbakken te zijn als de gewone bakstenen. Zulke bakstenen zijn ook te herkennen bij een van de buitenhoeken aan de aula/refectorium van de Broeders des Gemenen Levens achter de Praubstraat in Zwolle waarin men in de ongebakken klei het jaartal 1497 meegaf. Optisch doet deze manier van werken denken aan hoekverbanden waarvoor men natuursteen gebruikte in combinatie met baksteen, in de Brabantse gotiek bijvoorbeeld en op de buitenhoeken van de torens aan de veldzijde van de St. Anthonispoort. Ouder is de combinatie van relatief strak behouwen blokken voor dagkanten en hoeken samen met velden van standaard parementwerk of breuksteen, zoals meer in het achterland bij de bronnen van de natuursteenwinning wordt aangetroffen. De werkwijze kan zowel te maken hebben met de esthetische behoefte aan strakke begrenzingen alsook technische aanleiding zijn om een hoek of kant steviger te maken.

Groeven of ribbels op bakstenen zijn in Nederland nauwelijks systematisch geïnventariseerd. Over middeleeuwse, bakstenen kerken in Noord-Duitsland verscheen onlangs een publicatie waarin aannemelijk wordt gemaakt dat de ribbels niet met vervaardiging te maken hebben of om bouwtechnische redenen aangebracht zijn.³³ De auteur, Matthias Zahn, heeft goede redenen om veronderstellingen als 'het reduceren van oppervlaktespanningen tijdens het bakken', of 'grip ten behoeve van kleur of pleister' van de hand te wijzen. Net als de groeven wordt kleur alleen bij bijzondere bouwdelen gebruikt en wel om een soort van exact metselwerk te suggereren of uniformiteit te bewerkstelligen, dan wel stootvoegen te camoufleren.³⁴ Daar waar natuur- en baksteen naast elkaar toepassing vonden, kan door de ribbels op de bakstenen hetzelfde effect als de scharreerslag bereikt worden.³⁵ De ribbels kunnen met een houtje, een kam met tanden dan wel een draadzaag in de groene steen aangebracht zijn, dan wel later zijn opgehakt, zoals we eerder zagen. In het artikel wordt steeds van een doelbewust beoogd esthetisch effect uitgegaan en niet van een technische reden. Dit lijkt dus in tegenspraak te zijn met de toepassing van de (veel jongere) groeven die we als (niet bedoeld) restant van het schuurproces tegen kwamen. Een andere reden die eerder van praktische, technische aard lijkt aanpassing van 'gewone', rechte stenen te zijn om scheve hoek te realiseren. In dat geval komen de ribbels slechts op één zijde voor, terwijl de andere gewoon bezand is.

Afb. 12. Zijlpoort Leiden (1667-'69) voorbereerde hoekstenen aan de binnenkant van de poort

In de middeleeuwen is dit gebruikelijk bij de aanzet van trechtervormige of geprofileerde openingen. Terugkerend naar onze periode dient zich in Leiden een mooi voorbeeld aan.³⁶ Een scheve plattegrond vraagt namelijk om bijstelling van alle individuele stenen die de hoeken van het gebouw vormen. Zulke hoeken zijn op ruime schaal aanwezig in de Leidse Zijlpoort (1667-'69) omdat men –om de schootsbaan van kogels te onderbreken- koos voor scheluwe doorgangen in het muurwerk waren die speciale hoekstenen noodzakelijk. Bij die stenen is steeds niet meer dan één zijde aangepast. Nog niet duidelijk is of het om gevormde of bijgehakte exemplaren gaat. In dezelfde poort komen bogen voor waarvan enkele aanzetstenen groeven vertonen, in patronen gerangschikt en onmiskenbaar voor het bakken aangebracht (afb. 12). Gezien hun donkere gebakken kleur zijn ze niet bedoeld om geschuurd te worden.

In een aantal andere situaties komen verticale groeven voor die niet over het hele muurvlak doorlopen maar aan individuele bakstenen gekoppeld zijn en voorafgaande aan het bakken zijn aangebracht. Er zijn diverse 17de-eeuwse gevallen in Leiden bekend waar alle stenen in het muurvlak deze groeven vertonen³⁷ en één in Haarlem uit 1756 waar alleen de strekken en drieklezoren tegen de vensteropeningen ze dragen (Regentenkamer Leprozenhuis). De vraag is of het hier om bakstenen met imitatie-scharreerslag gaat of om werk dat nog geslepen moest of kon worden. Voorlopig opteren we voor het eerste.

Metselwerk bedoeld om na het metselen alsnog te schuren, is uit speciale, minder hard gebakken stenen opgetrokken. Ten opzichte 'normale' bakstenen zijn deze exemplaren te herkennen aan de lichtere, orangerode kleur. Er dient zich nog een mogelijke test aan: de (voeg)hardheidsmeter, die ten behoeve van deze vraagstelling nog niet is ingezet.³⁸ Een ander (optisch) kenmerk van zacht gebakken 'slijpstenen' is dat er na verloop van tijd duidelijke aantasting zichtbaar wordt en er verpoedering van de stenen optreedt. Diverse van de Amster-

Afb. 13. Poortje naast Springweg 4 te Utrecht, vervallen geslepen metselwerk van zachte kwaliteit

damse proeven lijken daarvan het slachtoffer te zijn maar ook poortjes van geslepen steen die we elders tegen komen (boog links naast Springweg 4 Utrecht bijvoorbeeld, afb. 13).

Diverse geslepen poortjes en gevels lijken de tand des tijds echter uitstekend te hebben doorstaan. Is de kwaliteit van de bakstenen in de voorgevel van het Van der Perrehuis in Middelburg (1765) dan zoveel beter of was men ook in staat om hardere stenen te prepareren, zoals de voornoemde hoekstenen? Leon Battista Alberti beveelt in zijn *De re aedificatoria* (1452) aan het slijpen op natte, groene stenen uit te voeren, maar nog beter is dat te doen als ze nog steeds heet zijnde, net uit de oven gehaald zijn.³⁹ Niet alleen in Italië paste men speciale gladde of gegroefde bakstenen vooral rond openingen toe. In Nederland hoort het bij de classicistische, sobere baksteenarchitectuur van de tweede helft van de 17de eeuw. De ordening van de openingen binnen de gevel werd in die tijd een nieuwe, compositorische dus theoretische opgave, zo stelt de Leidse bouwhistoricus Edwin Orsel. Voor die tijd was de indeling het gevolg van ambachtelijk anticiperen, dat wil zeggen dat de positie van de openingen een logisch veelvoud was van hele strekken en koppen. Klezoren in de koppenlagen (meestal) bepaalden de 'afhechting' bij die openingen. In het laatste kwart van de 17de eeuw verschijnen naast (klis)klezoren ook drieklezoren op het toneel en weldra een heel arsenaal aan 'foefjes' om het metselwerk in de velden tussen de openingen toch een regelmatig aanzien te verlenen. Jan Kamphuis noemde een iets bredere kop in 1996 'smokkelkop'.⁴⁰

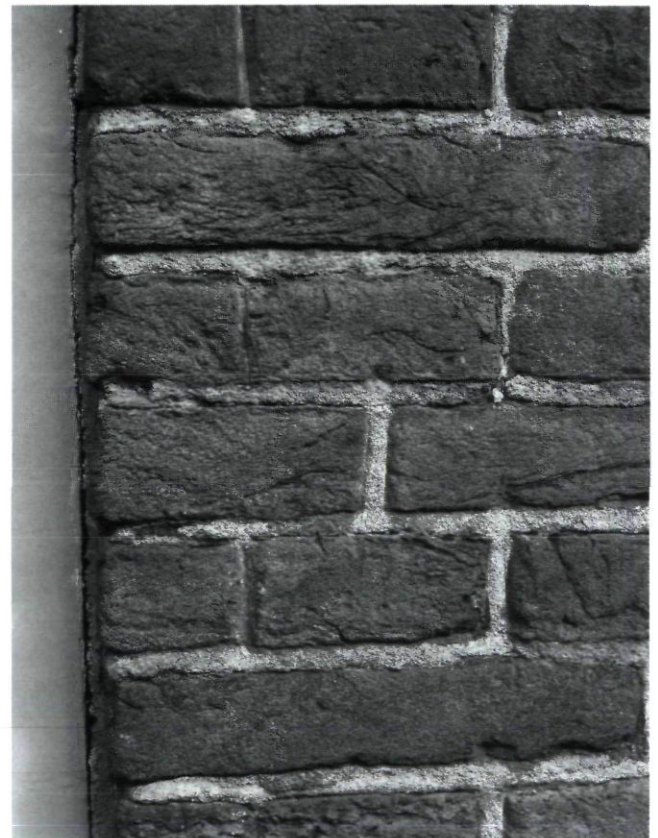
Na 1700 was de opgave van het evenwichtig 'uitvullen' en indelen van het metselwerk tegen en langs de openingen waarschijnlijk in de praktijk een van de moeilijkste opgaven. Veel meer deden de metselaars niet. De rechte kroonlijsten op deze sobere gevels werden immers door timmerlieden vervaardigd. Moest de Amsterdamse metselaar zich nog bewijzen met het uitzetten en maken van een geslepen proef, in Leeuwarden moest in 1750 een traditioneel, zo niet ouderwets stuk metselwerk volgens artikel VII gemaakt worden:

Dat de proef van zulk een die als Metselaar 't gild verzocht te winnen zal bestaan in een tekening van een Verdeelde Gevel, waar in vertoont wordt een kruis-kozijn, en daer boven een platte en verhevene Paander-Punt [spitsboog, mogelijk accolladeboog]: in de borstweringe een opgemetselde hoek in 't kruis-Verband: voorts met de handt te maaken en op te metselen na de maat en verdelinge, de voorzeyde Paander-punt van kleine roode steen met een Ring [cirkel?] na 't beloop.⁴¹ In Leeuwarden werden deze hand- en tekenproef in een vertrek van het nieuwe Stads-Weeshuis uitgevoerd en aldaar door de keurmeesters van het gilde beoordeeld worden.⁴²

Het ideaal

Behalve als gildeproef komt geslepen metselwerk vanaf de 17de eeuw ook elders voor aan (voor)gevels, poortjes, strekken boven vensters, en dergelijke, zij het niet op grote schaal omdat het waarschijnlijk om een zeer bewerkelijke en kostbare methode ging. De meest grootschalige toepassing is die van de eerder genoemde, hol lopende (barokke) voorgevel van het Van der Perrehuis te Middelburg (1765).

De voeg 'spreekt niet', is evenmin afzonderlijk aangebracht en bestaat uit platvol, hooguit iets schuin weggestreeken metselmortel. De toepassing van rood bijgekleurde voegen zoals in Lange Voorhout 8 te Den Haag illustreert het streven naar

Afb. 14. Schijnvoegen in de voorgevel van Koningsstraat 15 te Amersfoort (ca. 1685)

Afb. 15. Leiden, voorgevel van Nieuwe Rijn 12, strek met markeringsstrepen

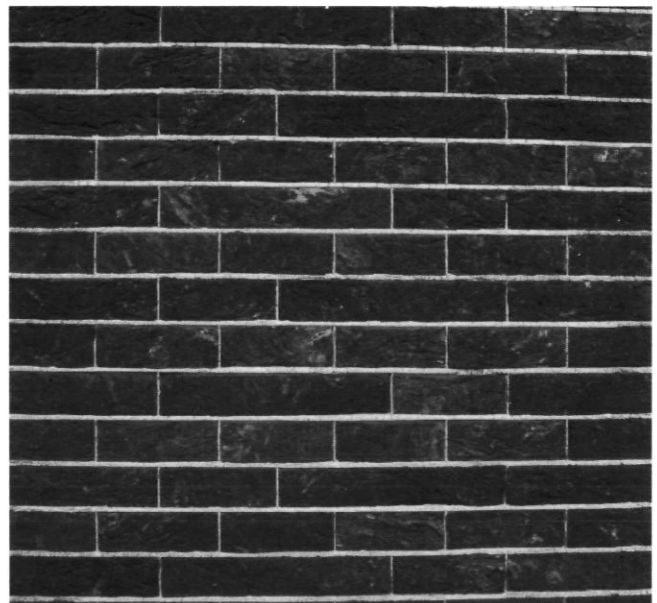
één gekleurd muurvlak. Een wit gekleurde dagstreep centraal in de lintvoeg toont de behoefte aan een mathematisch zuiver, dun lijnenspel tussen de bakstenen. De best gemetselde voorgevels benaderen in techniek en in uiterlijk de beoogde perfectie van het geslepen en mathematisch zuiver uitgevoerd metselwerk. Van ongeslepen maar perfect gemetselde gevels zijn er vooral in West-Nederland nog diverse voorbeelden bewaard gebleven maar die worden bedreigd door stralen, uit-hakken en hervoegen dat bijna altijd op de verkeerde manier wordt uitgevoerd.⁴³ De bedoeling van de oude metselaars is beter te begrijpen, door intensiever naar geslepen metselwerk te kijken. Oud voegwerk dient gerespecteerd en met rust gelaten te worden. Behalve de hierboven genoemde oppervlaktebehandelingen, verschillende hardheden, kleuren, voegen en verbanden zijn er nog enkele verschijnselen die hier korte vermelding verdienen. Ze hebben te maken met hetzelfde streven naar perfectie en mathematische zuiverheid.

Soms bevatten bakstenen schijnvoegen, bedoeld om het einde van een steen te suggereren, die feitelijk niet meer zijn dan een groef die met mortel gevuld werd. In het linker deel van Vijfde Binnenvestgracht 7a te Leiden (ca. 1590) bevinden zich boven de begane grond steenshoge korfbogen met sluitstenen van zandsteen. Behalve dat het oppervlak hier en daar verticale groefjes lijkt te vertonen heeft men om de andere strek een groef aangebracht om zo afwisselend strekken en koppen te suggereren. De twee bogen bestaan echter enkel uit strekken op hun kant, hetgeen extra opvalt omdat in de meeste schijnvoegen geen mortel meer te bekennen is. Dit komt ook voor onder de metselproeven in De Waag, ook omdat die niet 'dieper' dan een halve steen zijn. De metselaar van Koningsstraat 15 te Amersfoort (ca. 1685) plaatste tegen de buitenhoeken van de gevel nog klezoren in de koppenlagen maar tegen de dagkanten van de openingen zien we op het tweede gezicht drieklezoren zitten. Ogenschijnlijk –en zoals wel vaker in de tweede helft van de 17de eeuw- lijken er (klis)klezoren direct tegen de kozijnstijlen te staan (afb. 14).

Dit effect wordt echter veroorzaakt door verticale schijnvoegen in drieklezoren die 'door de mand vallen' omdat de voegmortel er uit gevallen is. Een jonger voorbeeld is het Huis der Boede te Koudekerke uit circa 1728. De basementen van halfsteens uitstekende pilasters tonen in de koppenlagen drieklezoren met een schijnvoeg, alsof daar nog klezoren gebruikt zouden zijn. Hogerop in deze (verjongde) pilasters zijn daarentegen onverhuld drieklezoren in de strekkenlagen opgenomen.

Ook valt nog te wijzen op kraslijnen die de mathematische zuiverheid van metselwerk lijken te bevestigen en wellicht als hulpmiddel bij de uitvoering van het metselwerk zijn gebruikt. Janse herkende ze al op de gevels van het Maurits-huis in Den Haag⁴⁴ maar in Leiden staan ook mooie voorbeelden. De voorgevel van Nieuwe Rijn 12 bijvoorbeeld, dateert uit 1790 en bevat zowel korte 'verdeelstreepjes' op diverse strekken als ook doorgaande verticale kraslijnen, een halve steen naast de vensteropeningen (afb. 15). Een daarvan liep kennelijk scheef en is d.m.v. een kruisje gecorrigeerd.

Tenslotte kon aan het oppervlak van een baksteen een bijzonder effect toegevoegd worden door bolletjes geel- en roodbakende klei tot op zekere hoogte met elkaar te mengen. De opzet was namelijk niet het verkrijgen van een homogeen mengsel maar uiteindelijk juist een soort vlamvend patroon. Op een bezande zijkant valt zoiets niet te zien en daarom werden deze stenen 'opengelegd', voor het bakken bijgesneden, om dit zichtbaar te maken. Deze techniek is reeds aangetroffen bij de oudste bakstenen in Noord-Duitsland.⁴⁵ In Nederland kennen we die ook van latere 17/18de-eeuwse (?) plavuiten waarmee men wellicht probeerde marmerpatronen te imiteren. Bijzonder is, dat er ook gevels zijn –alleen de onderpuien- met soortgelijke bakstenen, bijvoorbeeld die van Oude Rijn 5 te Leiden en Plompstorengracht 17-19 in Utrecht (afb. 16).

Afb. 16. Plompstorengracht 17-19 Utrecht. Bakstenen met marmering

Afb. 17. Amsterdam Keizersgracht 127, vet voegwerk in buitentrap en voorgevel

Tenslotte

In de middeleeuwen en de tijd daarna bestond een scala van mogelijkheden om aan metselwerk een bijzondere uitvoering te geven. Dit was waarschijnlijk mede mogelijk omdat de 'afwerkfase' destijds een langere periode besloeg dan meer recent door de toepassing van portlandcement gebruikelijk werd. Het is opmerkelijk dat bepaalde minuscule effecten met betrekking tot het oppervlak van middeleeuws metselwerk zich gelijktijdig in Noord- en Zuid-Europa aandienen; men wist wat er in de wereld te koop is, ondanks het gegeven dat de productie van baksteen een lokale aangelegenheid was. Bij het werken met veldovens ligt een directe relatie tussen metselaar en steenbakker voor de hand. Toch moet deze samenwerking voor bijzonder metselwerk zijn doorgegaan tot en

met de 18de eeuw, toen er diverse speciale maatstenen door de steenovens aan de metselaars werden geleverd. Ondanks de opkomst van architecten in de 17de eeuw, werd tot het gros van de architectonische opdrachten nog gerealiseerd door bazen of meesters die zowel het ontwerp als het gebouw maakten.⁴⁶ De toepassing van de op de antieken gerichte ordeboeken, zorgde voor een hoger abstractieniveau in het ontwerp door gebruik van wis- en rekenkunde. Met de Verlichting in de tweede helft van de 18de eeuw is theoretische kennis niet meer een geheim van bouwmeesters, maar gemeengoed van een burgerlijke elite met goede smaak, die zich op deze manier profileert als connaisseur en liefhebber. Hoewel Adrianus Erzey praktisch uitvoerbare voorbeelden toont, is zijn uitleg grotendeels theoretisch. Het ordeboek van Scamozzi wordt vertaald en begrijpelijk gemaakt door Symon

Bosboom en daarna nog 'ns bewerkt en voor het bouwvak toegankelijk gemaakt door Caspar Philips en Jacobus Houthuisen, respectievelijk graveur-landmeter en meester timmerman, die zichzelf op het titelblad aanprijzen als lid van het Mathematisch Genootschap.⁴⁷ De maatschappijen en academies waren dikwijls particuliere, lokale organisaties, vergelijkbaar met sociëteiten ter verbetering van de goede smaak en verheffing van het volk in meer algemene zin.⁴⁸ Het beknopte maar voor de volle breedte van het bouwvak bruikbare leerboekje van Leendert van Heusden getiteld *Handleiding tot de burgerlijke bouwkunde*, werd in 1833 uitgegeven door de Maatschappij tot nut van 't algemeen. Deze voorzag in de kennisleemte die tot 1808 nog gemeengoed was onder bouwvakkers en het gildenwezen. De oprichting van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in 1842 en hun vakblad de *Bouwkundige Bijdragen* kan als startpunt voor de collectieve kennisuitwisseling voor architecten in de moderne zin van het woord beschouwd worden. Twee jaar later kwam het ambachtsonderwijs van de grond terwijl de in 1805 te Delft opgerichte school voor ingenieurs vanaf 1843 dagonderwijs verzorgde, in 1864 verheven tot Polytechnische school en in 1905 universitaire status kreeg als Technische Hogeschool.

Een flink deel van de 19de eeuw duurde het eer er in Nederland een door de staat erkend stelsel van technische opleidingen was opgezet waarbij via het laagste en het hoogste een volkomen scheiding van theorie en praktijk was doorgevoerd. Van Heusden onderscheidt binnen de bouwkunde de burgerlijke-, militaire-, en waterbouwkunde en stelt vervolgens: *De Burgerlijke Bouwkunde wordt doorgaans ook nog in twee groote hoofddelen verdeeld, namelijk: in gemeene of gewone, en in schoone of verhevene Bouwkunde, waarvan de eerste leert, hoedanig en op welk eene wijze men huizen en woningen duurzaam en gemakkelijk maken kan; terwijl de verhevene of hogere Bouwkunde daarenboven de voorname regelen opgeeft, om aan zoodanige gebouwen de meest mogelijke fraaiheid, sieraad en luister bij te zetten.*⁴⁹

Van Heusden vond het uittekenen van de vijf 'verheven' bouworden in zijn handleiding desalniettemin overbodig, omdat dat elders al gedaan was. Erzey ging hem in 1777 voor met de presentatie van de basisprincipes van de meetkunde, in combinatie met opdrachten om zelf werkstukken te maken. Deze leerboeken zijn in zoverre modern, dat het beredeneerd beheersen en actief toepassen van de klassieke orden naar de achtergrond verschuift en plaatsmaakt voor zuivere meetkunde.

De 19de-eeuwse bewondering voor de middeleeuwen en de Gouden eeuw was sterk gekoppeld aan ideologie, het herscheppen van vormen en het denken op een hoger abstractieniveau. Men dacht de oude technieken te hebben teruggewonnen, maar tijd was inmiddels geld en dat is aan het ambachtelijk bedoelde metselwerk af te lezen. Zowel bij nieuwbouw als restauraties begonnen geprononceerde voegen te spreken in plaats van dun en strak toegeknepen te zijn, hetgeen een grotere inspanning vergde. De nieuwe metseltechnieken zijn kenmerkend voor het Nederlands modernisme. De heden-

daagse opvattingen over ambachtelijk metsel- en voegwerk zijn zo dominant -zie de behandeling van perfect gemetselde gevels- dat we ons afvragen of de gildeproef straks zal dienen als laatste voorbeeld van een uitgestorven soort.

Noten

- ¹ D.J. de Vries, 'Kijken, meten en tekenen. Het belang van bouwhistorisch onderzoek', *In dienst van het erfgoed. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle/Zeist 1997, 287-307.
- ² M. van Damme, 'Modern versus traditioneel. Het materiaalgebruik van de bouwmeesters Cuypers en Tepe', *Bulletin KNOB* 103(2004), 161.
- ³ H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972, 40.
- ⁴ Behalve in de Waag te Amsterdam zijn er ook in de O.L.V. toren te Amersfoort te vinden. Opmerkelijk is dat beide steden niet over locale steenbakkerijen beschikten, m.a.w. dat de voorbewerkte baksteentjes van elders moesten zijn aangevoerd.
- ⁵ H. Noordijk, *Handvesten ofte Privilegiën ende octroyen mitsgaders willekeuren, costuimen., ordonnantien en handleidingen. der stad Amstelredam*, Amsterdam 1748, p. 1283 e.v.: 21 May 1524, Gildebrieff van de Huys-timmerluyden, Kiste-makers, Stoel-drayers, Ramakers, Boom-makers en Riem-makers (met vriendelijke dank aan H. Janse).
- ⁶ A. Erzey, *Architectura of Bouw-Konst*, Amsterdam 1777, 19.
- ⁷ Ibidem, 20.
- ⁸ D.J. de Vries, 'Jelis Knijff en Jelis Jelissen, kistenmaker in Zwolle en beeldsnijder te Kampen', *Bulletin KNOB* 100(2001), 75.
- ⁹ E. Kurpershoek, *De Waag op de Nieuwmarkt*, Amsterdam 1994, 24.
- ¹⁰ G.A. Amsterdam, 366-1339, art. 1 (charter op perkament uit 1512: *d'Ordinancie vander bos*), voor de sleutels zie art. 2 van de ordonnantie uit 1662 (G.A. Amsterdam 366-1342, 2).
- ¹¹ G.A. Amsterdam, 366-1342, 1-3 (later gedrukt, acte 10.11.1662).
- ¹² G.A. Amsterdam, 366-1343, 5.
- ¹³ G.A. Amsterdam, 366-1338, vel met handschrift zonder datering, lijkt eind 18de-begin 19de eeuw.
- ¹⁴ Ritske Mud, 'Het Leeuwarder metselaars- en steenhoudersgilde in de achttiende eeuw', *De Vrije Fries. Jaarboek uitgegeven door het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid-, en Taalkunde en de Fryske Akademy* 78(1998), 84. Samenstelling bedrag: Voor de politiemeesters 24; voor de politiebode 3; voor de regenten van het gilde 18; voor het weeshuis 20; voor de meiden van het huis 3; voor de armen-bus op het raadhuis 3; voor vertering tijdens het maken van de proef 10; voor vertering bij het opnemen van de proef 30; voor de geldkist tot onderhoud van arme en vervallen gildebroeders. Het bedrag voor de steenhoudersproef viel hoger uit omdat daarmee meer tijd was gemoeid.
- ¹⁵ G.A. Amsterdam, zie de gedrukte ordonnantie uit 1662, opgenomen in 366-1338.
- ¹⁶ G.A. Amsterdam, 366-1343, 23 (artikel 3 d.d. 21 december 1685).
- ¹⁷ G.A. Amsterdam, 366-1343, 24 (stuk van 15 februari 1691).
- ¹⁸ Stadsarchief Amersfoort, inv.nr. 2096.
- ¹⁹ P. Scheltema, 'De Gildekamer der metselaars te Amsterdam', *De oude tijd* 1874, 306.

- 20 Ibidem, 307.
- 21 Ibidem, 305-310.
- 22 Erzey 1777, 106-107.
- 23 Ibidem, 107.
- 24 Ibidem, 109.
- 25 Ibidem, 110.
- 26 G. Lynch en D. Watt, 'Gauged Brickwork: Tracing the Netherlandish influence', *Association for Studies in the Conservation of Historic Buildings*. Transactions, Vol. 23(1998), 52-66.
- 27 Lynch en Watt 1998, 52.
- 28 Scheltema 1874, 310, zie ook O. van der Klooster, 'De unieke meesterstukken van de Amsterdamse Waag', in: *Heemschut* 1995, nr. 1, 11-13 en H. van der Zanden, 'Zoutschade. De metselproeven van het Metselaarsgilde in de Waag', *Amsterdam. Monumenten & Archeologie* 4(2005), 80-85.
- 29 Met dank aan Caroline Rosendaal en Mireille van Reenen die in 2004 toegang gaven tot het depot.
- 30 Lynch en Watt 1998, 56.
- 31 E.H. ter Kuile, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Leiden en Westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, 65 en afb. 96.
- 32 D.J. de Vries, 'Kerk en klooster tot 1580', in: A.J. Gevers en A.J. Mensema (red.), *De Broerenkerk in Zwolle*, Zwolle 1989, 23 en 25.
- 33 M. Zahn, 'Mittelalterliche Backsteinfarbigkeit und Oberflächenstrukturen an Beispielen in Nordostdeutschland', in J. Cramer en D. Sack (red.), *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, Petersberg 2005, 29-39, hier 30.
- 34 Ibidem, 31.
- 35 Ibidem, 32. In deze bundel staat ook een artikel van F. Gabrielli, 'Finishing techniques for exposed brickwork in 12th- to 15th-century Tuscan architecture', J. Cramer en D. Sack (red.), *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, Petersberg 2005, 50-56. Voor ongeveer dezelfde periode als de kerken in Noord-Duitsland voert de auteur in Toscane voorbeelden op met een schuine scharreerslag, 'hatching', die voor de plaatsing van de bakstenen moet zijn aangebracht, niet bedoeld om te schilderen of pleisteren maar als een vorm van decoratie van het materiaal zelf. In Siena komen tegen het einde van de 13de eeuw geschuurde, gladde bakstenen voor waarin nadien dun een visgraat, 'herringbone' motief is ingekrast voorafgaande aan het metselen. Bij sommige gebouwen komt deze afwerkingen alleen bij venster- en deurbogen voor terwijl de rest van de gevel uit ruwe bakstenen bestaat.
- 36 Met dank aan collega ir. Edwin Orsel van de Gemeente Leiden voor het attenderen.
- 37 Enkele voorbeelden in Leiden: Pieterskerkgracht 9 (1620), Galerij Gravensteen zijde Het Gerecht zowel in muurwerk gedateerd 1605 als 1656, Vijfde Binnenvestgracht 7a (ca. 1620) rechter deel.
- 38 Prof. Rob van Hees beschikt over zo'n apparaat maar dat is tot nu toe alleen voor voegen gebruikt.
- 39 Gabrielli 2005, 55.
- 40 J. Kamphuis, 'Vreemd gaan in kruisverband?', *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg 1996*, Zwolle/Zeist 1996, 75-80. Christiaan de Jong studeerde op 2.2.2006 aan de TU Delft af op het onderwerp *Verband in verband, (on)regelmatigheden in 18de-eeuws metselwerk*, gebaseerd op onderzoek naar soortgelijke verschijnselen in Delft en Leiden.
- 41 *Gilde Articulen vor de meesteren Metselaars en Steenhouwers bin-
nen Leeuwarden*, Leeuwarden 1750 in Gemeente Archief Leeuwarden, Stadsbibliotheek B 444. Mud 1998, 82 geeft hieraan een beperkte en ten dele onjuiste uitleg: "De metselaars dienden een gevel te tekenen met een bepaalde vlakverdeling waarin een kozijn was opgenomen en waar verschillende metselverbanden in moesten worden verwerkt. Het praktische gedeelte van de proef bestond uit het opmetselen van het bovenste gedeelte van de gevel".
- 42 Gilde Articulen 1750, 5, art. IV, zie ook noot 10. Aannemende dat de proeven zich in het genoemde vertrek bevonden, is dat waarschijnlijk opgeruimd toen de voorvleugel eind 19de eeuw vervangen werd.
- 43 Men raadplege de brochures die hierover door de RDMZ zijn opgesteld, of die van het Bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Amsterdam, getiteld *Het herstellen van een monumentale gevel. Een verkeerde aanpak leidt tot onherstelbare schade*, z.j.
- 44 H. Janse m.m.v. G.J. Hartkamp, *Zeven eeuwen bouwen. De bouwwereld in 's-Gravenhage van 1280 tot 1980*, 's-Gravenhage 1980, 36
- 45 Zahn 2005, 33-34.
- 46 C.P. Krabbe, *Ambacht, kunst, wetenschap: de bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle/Zeist 1998.
- 47 C. Philips en J. Houthuisen, *De vyf Colom-orden, met derzelver deuren en poorten. Welëer door wylen Sijmon Bosboom, Uit den beroemden Venetiaanschen-bouwmeester Vincent Scamozzi in minuten overgebracht, en nu Met verklaringen en benamingen der hoofden Onder-deelen, Leeden enz. als mede met drie nieuwe voorbeelden opgehelderd, vermeerderd en verbeterd*, Amsterdam 1821.
- 48 Krabbe 1998.
- 49 L. van Heusden, *Handleiding tot de Burgerlijke Bouwkunde*, Amsterdam 1833, 7.

Een tekenboekje uit 1812 en 19de-eeuwse huisplattegronden

R. Meischke en H.J. Zantkuijl

Van Straatens tekenboekje voor bouwkundigen

Bij de verbreiding en herkenning van stijl- en bouwvormen speelden getekende en gedrukte voorbeelden een grote rol. Daartoe behoorden ook de tekeningen die bouwkundigen tijdens hun opleiding maakten. Hoewel die buiten het bouwproces stonden, leerden zij de aankomende vaklieden het verband zien tussen getekende en uitgevoerde vormen. Zonder tekenwerk gedurende de opleiding was een bouwkundige loopbaan onmogelijk. De voorbeelden die werden nagetekend op teken scholen of bij particuliere lessen, waren ontleend aan de schaarse boeken of aan tekeningen van leraren of goede studenten. Het waren zowel gevels als technische constructies als trappen en kappen.

Het natekenen van voorbeelden is al bekend uit de 17de eeuw.¹ Geleidelijk kwamen er meer leerboekjes. Zo liet Adrianus van Erzey, leermeester in de Wis- en Bouwkunde te Amsterdam, in 1777 te Amsterdam een boekje verschijnen over *Architectura of Bouw-Konst*. Het was bestemd voor *Timmerlieden, Metzelaars, Steenhouders, &c.... die geen occasie of geleegenheid hebben, lessen op de Teeken-Schoolen by te wonen, die ze met vrugt kunnen gebruiken, waar toe dit Werkje voornaamtlyk is ingerigt...* Dit besteedde geen aandacht aan de zuilenorden; daarvoor werd verwezen naar het werk van Simon Bosboom. Het eerste hoofdstuk van Erzey bevatte Meetkundige figuren. Het tweede behandelde trappen, het derde kappen en het vierde ging over vertrekken, kozijnen, deuren, gevels en doorsneden.²

In 1812 verscheen een volgend lesboekje. De schrijver, Johannes van Straaten, was op 31 oktober in 1781 te Utrecht geboren.³ Hij zou zich ontwikkelen tot een van de grote bouwers in het begin van de 19de eeuw en was zowel aannemer als ontwerper. Ook deed hij veel aan de opleiding van vakgenoten.

Het titelblad van het boekje vermeldt: *Gronden en Afbeeldingen van eenige Gebouwen en derzelver Binnenwerken, volgens de nieuwste wijzen, geteekend, en in't koper gebragt, door J. van Straaten; Ten dienste van werkbazen, en in het bijzonder, tot voorbeelden voor de jeugd, welke zich op de bouwkunde toelegt. Te Haarlem, voor rekening van J. van Straaten; 1812.*

Het voorwoord spreekt van een *tekenboekje* ten dienste van

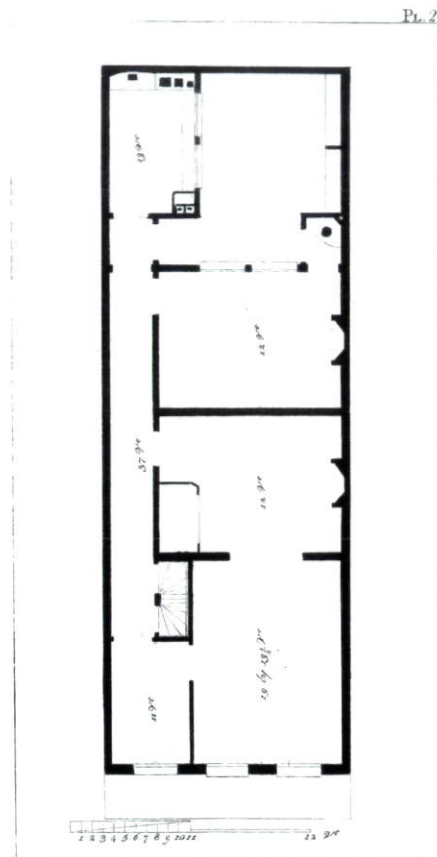
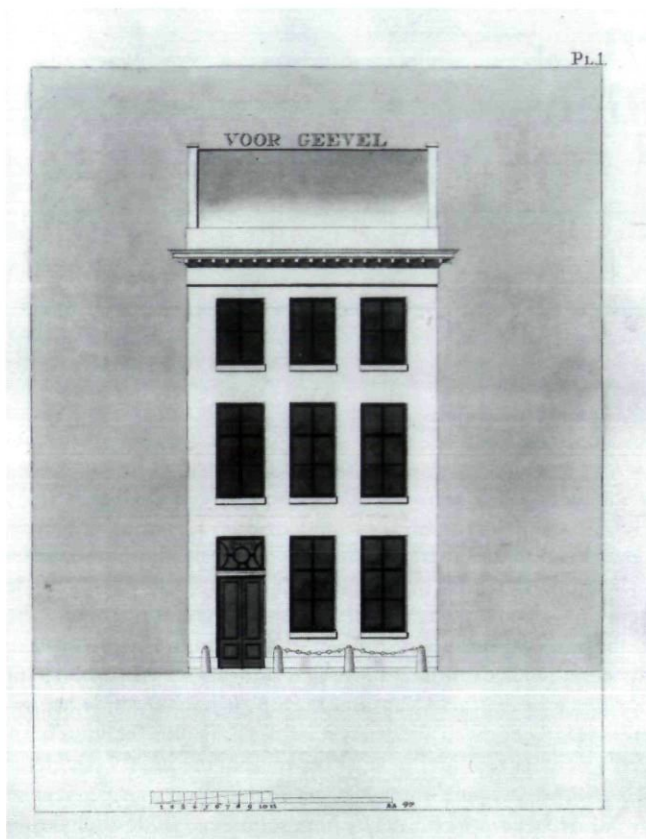
de mingeoefenden werkbaas en den jongeling, welke zich op de bouwkunde toelegt. Daartoe had de schrijver *de omtrekken van eenige uitgezochte bijzondere gebouwen ontworpen.*

Het was niet bedoeld voor opdrachtgevers of architecten, maar voor practici die de werken moesten voorbereiden en uitvoeren. Dit hier afgebeelde tekeningen dienden om de benodigde bouwmaterialen te ramen en tot een prijsopgaaf te komen. Zij waren nodig bij aanbestedingen, en werden vaak in een aantal exemplaren vervaardigd door een tekenaar of opzichter in opdracht van architecten of ontwerpende aannemers. De gebouwen moesten daarbij in al hun facetten worden weergegeven, met gevels, plattegronden, en doorsneden.⁴ Bij elk huis waren in een van de plattegrond van de begane grond de belangrijkste maten ingeschreven. In de toelichting bij de platen werden er nog enkele genoemd. De overige konden aan de hand van de nauwkeurige tekeningen gemeten worden.

De tekst vermeldt dat *Alle deze gronden, gevels en doorsneden, zijn geteekend naar eene Amsterdamsche voetmaat, van elf duim in den voet.* De keuze van de Amsterdamse of Rijnlandse maat was in de praktijk van weinig belang. De duimen van beide schaalstukken waren vrijwel gelijk. Er zal geen aannemer zijn geweest die niet met beide maten overweg kon. Het boekje lijkt uit twee delen te bestaan. De eerste helft bevatte 14 afbeeldingen op paginagrootte van vier burgerhuizen die een zekere verwantschap toonden. Daarop volgden drie grote, vierkante huizen, met 16 afbeeldingen. Die bezaten nauwelijks samenhang en hadden ook geen band met de eerste groep.

Mogelijk is het boekje in twee fasen ontstaan. Er is namelijk een uitgave van Van Straaten uit 1805 aan voorafgegaan met vrijwel dezelfde titel als het boekje van 1812.⁵ Daarvan is thans geen exemplaar bekend. Een van het drietal grote huizen werd pas in 1811 gebouwd. Deze zouden er bij een nieuwe uitgave in 1812 aan toegevoegd kunnen zijn. Door het grote verschil tussen beide delen beperkt dit artikel zich tot de groep van vier burgerhuizen. De drie grote huizen komen in een ander verband nog aan de orde.⁶

Het eerste viertal vormt een tekencursus met eigentijdse, door de auteur ontworpen voorbeelden. Die klommen op van sober naar rijk. Zij waren geprojecteerd op 50 voet lange erven die geheel zouden worden bebouwd. Deze maat gaf een hand-

zaam formaat om te tekenen. De breedte van de erven varieerde tussen de 22 en 24 voet. Dat waren gebruikelijke maten in het royale genre. In veel steden waren de smalst toegestane huiserven 12 voet breed en mochten erven boven de 24 voet worden gesplitst. De hier gebruikte brede erfmaat was geschikt voor het woonhuis van de gezeten burger in de gewone straatwand van een gemiddelde stad. De panden dienden voor bewoning door één familie. Alleen het laatste huis was daarbij een winkel. Zowel uit de afmetingen van de erven als uit de indeling van de panden blijkt dat Amsterdamse voorbeelden hier geen rol hebben gespeeld.

De indeling van deze huizen toont een verwante opzet. Ouderwetse zaken als kelderkeukens, opkamers en insteken kwamen niet meer voor, handeldelders en opslagzolders ontbraken. Wel waren er voorraadkeldertjes en dienden de zolders voor de huishoudelijke opslag. De vloer van de begane grond lag gelijkstraats, zodat een hoge stoep ontbrak. Beneden waren de dagelijkse vertrekken en op de eerste verdieping de slaapkamers. Deze huizen konden zowel apart als in groepen worden gebouwd. Dat laatste gebeurde ±1800 nog even weinig als in de eeuwen daarvoor. De plattegronden zijn niet specifiek voor het in serie gebouwde huis in de rij.

De *nieuwste wijzen* die het titelblad vermeldt, kunnen daar moeilijk op slaan. Evenmin heeft dit betrekking op de lange-

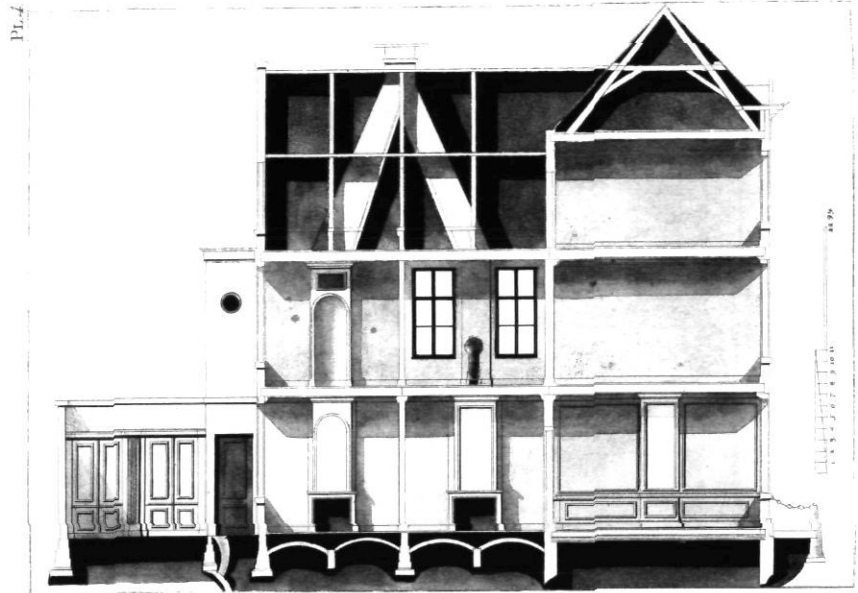
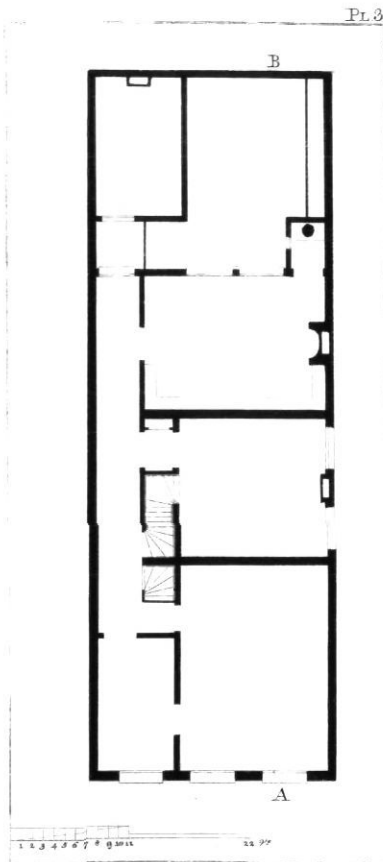
rechte vorm van de plattegrond. Drie vertrekken en een achterkeuken was al heel lang een gangbare indeling. Daarbinnen waren echter enkele moderne elementen toegepast met grote consequenties voor de verdere ontwikkeling van de plattegronden.

De nieuwste wijzen bij de gevels van de vier burgerhuizen

In de loop van de 18de eeuw maakten topgevels plaats voor lijstgevels. Als de kap daarbij op de oude hoogte bleef, zou de gevel lager worden en zouden de huizen in stand zijn vermindert. Om dit te voorkomen, werd nu aan de voorzijde van het dak een voorkamer met dwarsdakje toegevoegd (Pl.4). Om toch nog enige indruk te maken, was een fraaie gevellijst nodig.

De vier gevels bezaten ieder drie vensters in de breedte en drie in de hoogte, met een detaillering die van eenvoudig naar rijk ging.

Bij het eerste en eenvoudigste huis (Pl.1) liep het gevelvlak van beneden tot boven door en waren de bovenste vensters een ruit lager dan de overige. De ruiten waren hier 18 bij 27½ duim, een verhouding van 2 op 3. Het houtwerk van de kozijnen kwam slechts een duim in het zicht en verdween verder achter het metselwerk. Bij de gevellijst ontbrak de architraaf

Het eerste huis (plaat 1-4). "De voorgevel van dit gebouwtje is van eene eenvoudige doch nette samenstelling. In de onverwarmbare voorkamer beneden geeft een portebri -kozijn toegang naar de binnekamer (zijnde eene slaapkamer)". Op de achterplaats is een 'sekreet' dat van binnen en buiten bereikbaar is en een kookkeuken. Op de verdieping is v or een kamer en een kabinetje, en het "bovenkomen van de trap en de trap naar zolder". Op de doorsnede is daar in de tussenkamer een onduidelijk object voor het rookkanaal afgebeeld. In de achterkamer staat "eene nis, waarachter de pijp van de beneden schoorsteen heen loopt". De doorsnede toont "het beloop van het kapwerk en de schoorstenen".

en was het fries vlak. De kroonlijst of goot werd ondersteund door consoles. Bij het tweede huis (Pl.5) was de onderpui apart behandeld en waren de bovenramen gelijk aan de andere vensters. De kozijnen kwamen hier twee duim in het zicht. In het fries bevonden zich paneeltjes of luikjes van gelijke breedte als de vensters. Boven de goot was een sierlijke dakkapel.

Bij het derde huis (Pl.8) kreeg de gevel meer sierwerk en deze werd daardoor enigszins onrustig. De vensters verschillen per verdieping. De onderpui is ook hier als basement behandeld, met vensters met ronde bovenkant.⁶ Voor het huis staan forse palen met kettingen. De eerste etage, een slaapverdieping, had een grote hoogte. Deze gevel was het rijkst en bezat een fors Dorisch hoofdstel met vensters in het fries. De onderdorpels van de vensters van de tweede verdieping vormden hier een doorlopende lijst, die 1½ duim uitstak. Dat was toen een nieuw element van niet al te hoge kosten en grote werking.⁷ Boven de vensters van de eerste en tweede verdieping zijn versierde lijsten getekend. Het zal een gesneden decoratie zijn geweest, op de bovendorpel van het kozijn. Van dit weinig moderne motief zijn slechts enkele midden-18de-eeuwse voorbeelden bekend.⁸

Het vierde huis (Pl.11-14) is een winkelhuis. Het is royaal van maat en eenvoudig van opzet. De vensters hebben drie

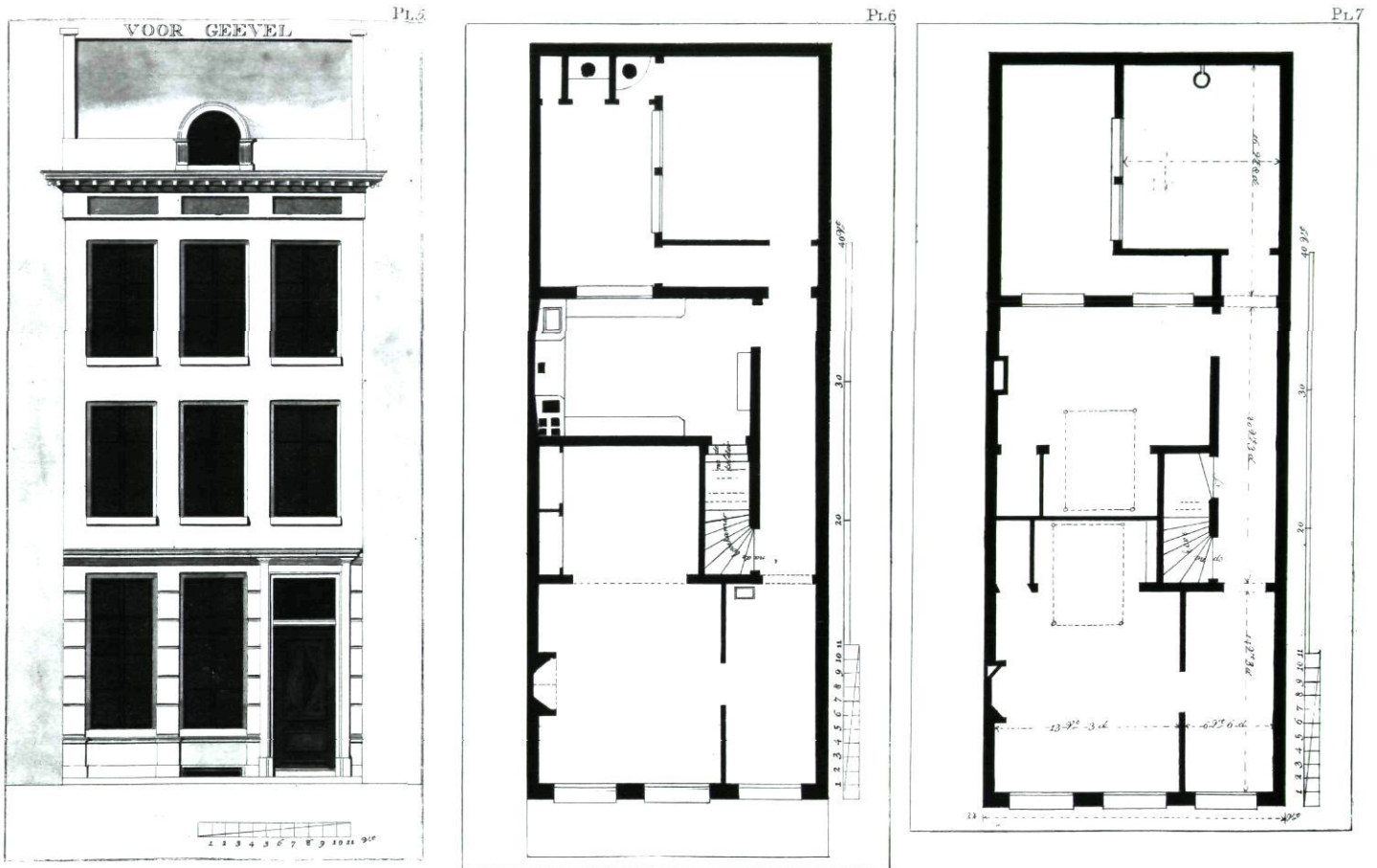
ruiten in de breedte, met een ruitmaat van 14 bij 19½ duim. Dat is met 3 op 4 een gemoedelijker verhouding dan bij de voorgaande huizen. Een etalage of uitgebouwde kijkkast ontbreekt. Het dwarse voordakje bezat opzij schuine dakschilden.

Deze reeks gevels van Van Straaten hebben een strak en sober karakter, en daarbij een zekere monumentaliteit die in de gewone straatwand weinig voorkomt.⁹ In de grote architectuur bestond deze al ruim voor 1800, zodat Van Straaten er reeds bij zijn opleiding kennis mee kan hebben gemaakt.

De nieuwste wijzen binnenshuis

De *porte-brisé*, waarvan hier tussen de voor- en middenkamers gebruik werd gemaakt, was pas tegen het einde van de 17de eeuw overgenomen uit de Franse architectuur. Daar stonden dergelijke deuren veelal dicht bij de hoeken van de kamers, vaak in een symmetrische opstelling met een deur bij de andere hoek. Bij de eerste toepassingen, bij huizen uit de stadhoudelijke kring, was dat nog net zo.¹⁰ Bij de burgerhuizen werd  en bredere en rijker gedecoreerde *porte-brisé* in het midden van een wand geplaatst en daarmee werden twee kamers-en-suite gevormd.¹¹

Voorhuis en middenkamer werden bij stadshuizen nog lang

Het tweede huis (plaat 5-7). "De gevel is geheel verschillend van de voorgaande". De begane grond bevat: "voorhuis, zijkamer, binnenkamer met kasten, zijnde een slaapvertrek, hetwelk zijn licht door een groot portebrisé-kozijn met glazen deuren van de voorzijde ontvangt." Dan volgt een keuken met trap naar de kelder en een onverwarmbare achterkamer. Op de verdieping is het binnenvertrek door "een halve steens middelmuur" verdeeld in twee "alcove eenigzints verspringende, om dezelve aan weerskanten in het midden te brengen". Aan het eind van het voorhuis staat een voetstuk voor een beeld. Op de achterplaats zijn twee secreten. De verdieping wordt "door een halve steens middelmuur verdeeld" in een voor- en achterkamer, elk met een alcove met kasten.

gescheiden door een glaspui.¹² Bij de vier huizen uit het boekje heeft die plaats gemaakt voor een porte-brisé met glasdeuren van grote breedte. Daardoor ontving de binnenkamer licht en werd in een van beide vertrekken een stookplaats uitgespaard. Een soortgelijk nieuw element was de alkoof of bednis. Daarbij was een bed met het hoofdeind in een nis geplaatst die zich in het midden van een wand bevond.

Op de verdieping was bij deze huizen een grote slaapkamer aan de voor- en achterzijde. In het tweede huis stonden de bedden in alcoven tegen een middenwand (Pl.7). Het derde huis heeft een bednis met een eenpersoonsbed in de achterkamer beneden (Pl.9). In onbelangrijke vertrekken kwamen nog enkele gewone bedsteden voor (Pl.1,12).

Ook waren er moderne schoorsteenmantels, met spiegels of nissen met halfronde bovenkanten. In minder belangrijke ruimten kwamen ijzeren kachels voor (Pl.7). Bij het laatste huis uit het boekje, Nieuwe Gracht 7 te Haarlem, zijn in het

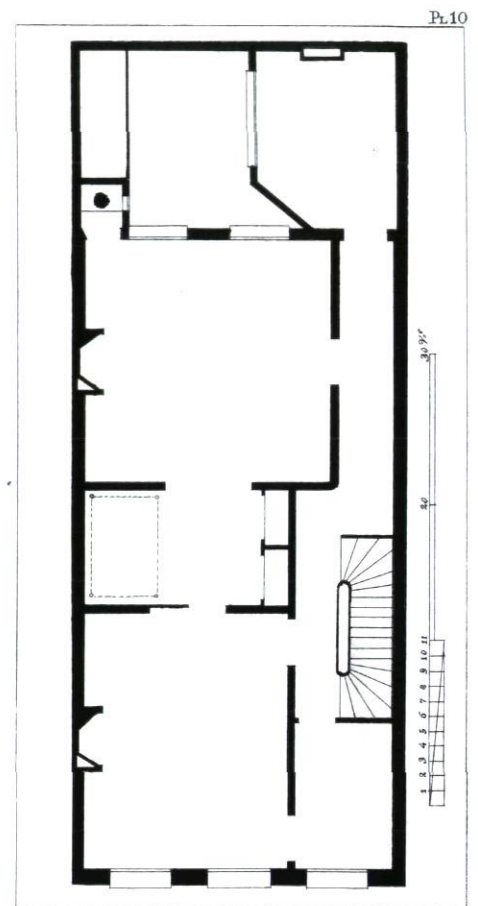
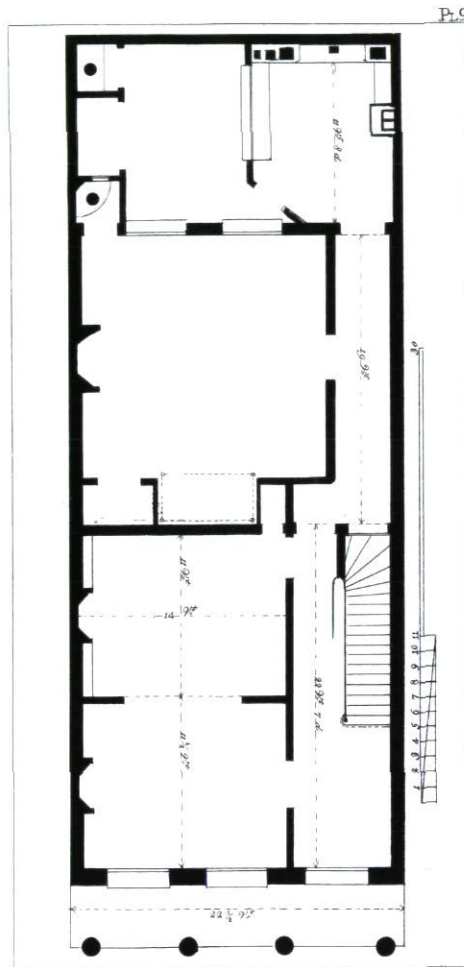
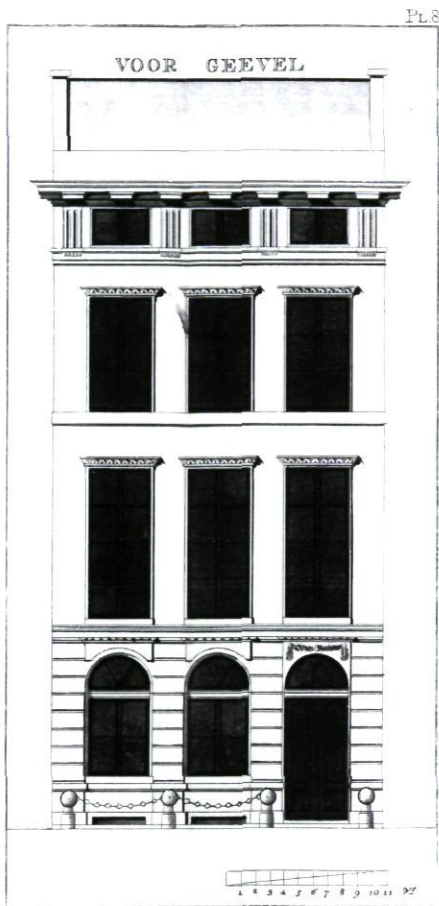
onderhuis zelfs drie op eendere wijze getekende kachels aangegeven.

Uit de plattegronden is de wijze van afwerking van de vertrekken af te lezen. De beste kamers kregen symmetrisch ingedeelde wanden. Bij de twee eerste huizen voldeden alleen de voorkamers daaraan. Bij het derde, het meest verzorgde huis ook de achterkamers. Bij het vierde of winkelhuis geen enkel vertrek.

De belangrijkste verandering uit deze tijd is de nieuwe aanleg van het trappenhuis. Dit boekje is de eerste bron die hierover enige aanwijzing geeft.

Het inwendig verkeerssysteem op de nieuwste wijze

De huizen in de Nederlandse steden waren van oudsher smal en diep. De gangen daarbinnen waren nauw en lagen aan de zijkant, tegen een zijmuur. Bij de voorgevel was een breder

Het derde huis (plaat 8-10). De gevel heeft een hardstenen pui met rondboogvensters. De bovenvensters zijn bekroond door geornamenteerde deklijsten en staan op een stenen band die 1½ duim uitspringt. Behalve de keuken zijn hier vijf stookplaatsen. De trapaanleg toont een eerste stap naar de 19de-eeuwse vorm. De ruime achterkamer heeft een bednis en secreet. Tussen de grote kamers op de verdieping is een doorloop-alkoof, met aan de voorkant een 'porte brisé', waarvan slechts één deur open kan.

deel, dat als vanouds voorhuis werd genoemd. Het diende niet alleen voor een royale entree maar was ook nodig om de voordeur in het ritme van de vensters te kunnen plaatsen. Slechts bij zeer smalle huizen werden gangen vermeden en ging de loop door de kamers. Uit een oogpunt van tocht in de vertrekken was dat ongunstig. Vooral op de begane grond was een verbinding tussen straat en achtererf, buiten de kamers om, heel wenselijk. Ook met het oog op het legen van beerputten of het afvoeren van tonnen.

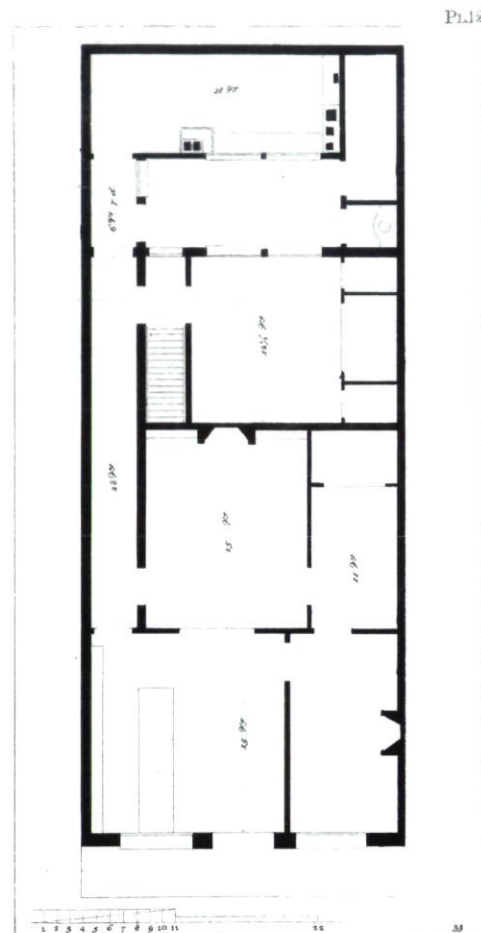
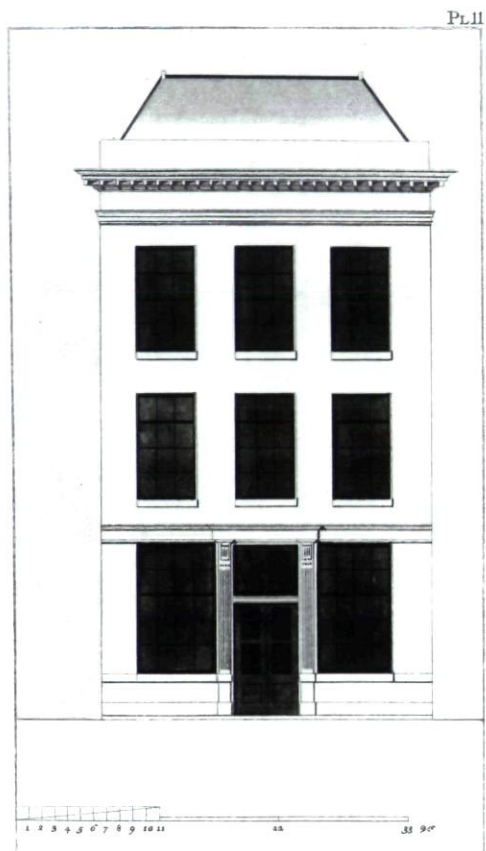
Smalle gangen boden geen plaats voor trappen.¹³ Die konden slechts in het kamergedeelte worden ondergebracht. Het liefst in het donkere middendeel van het huis, bij de overgang van het brede voorste deel naar het smalle achterstuk van de gang. Ook daar moesten de trappen zo weinig mogelijk plaats innemen.

De drie eerste huizen uit dit boekje vertonen grote verschillen in het gang-trap-gedeelte van de plattegrond. Daarbij is een soortgelijke opklimming te zien als bij de gevels:

hoe rijker de uitvoering van het huis, hoe moderner de trap. Het eerste huis bewijst dat een typisch 17de-eeuwse trapaanleg ±1800 nog tot de mogelijkheden behoorde (Pl.2+3).¹⁴ Bij het tweede huis lag de trap ingesloten tussen de gang en de middenkamer, waar hij al meer ruimte kreeg en minder stoorde (Pl.6+7). Ook bij het vierde huis werd de trap tussen de gang en een kamer in geplaatst. Een dergelijke oplossing lijkt vooral bij de 18de eeuw te horen.¹⁵

Het derde huis (Pl.9+10) bezat een geheel nieuwe variant. Daar lag de trap tegen de bouwmuur en zocht de gang zich een weg tussen de trap en de kamers door. De trap lag in het brede voorhuisgedeelte, dat hier dieper in het huis doorliep. De middenkamer werd hierdoor, vergeleken met die van het tweede huis, niet smaller. Het voorportaal werd ruimer en de trap beter beloopbaar. Het gangpad kreeg echter een hinderlijke knik.

Deze plattegrond staat tussen de 18de-eeuwse en 19de-eeuwse

Het vierde huis (plaat 11-14). Dit winkelhuis was met $24\frac{1}{2}$ voet het breedst. De pui bezat vensters van vier ruiten breed en vijf hoog. Daarboven ramen met drie bij vier ruiten. Inwendig was er weinig luxe; maar één secreet en geen alkoven. De verdieping is hier niet getekend. In de winkel zijn een toonbank en grote kast aangegeven. Naast de winkel was een smalle zijkamer met stookplaats en een slaapruijme erachter, mogelijk voor een inwonende winkelhulp. Achter de winkel is een binnenkamer met schoorsteen en kasten. De trap ligt hier tussen de gang en de onverwarmbare achterkamer, die wel een bedstede en kasten heeft. Op de plaats is een kookkeuken. Er is een variant van een pui en van een andere winkelkast bijgevoegd.

huisindeling in. Het is de 'missing link' tussen beide. Wanneer men de achterkamer versmalde en de gangmuur recht door liet lopen, kon in het achterste deel van de verbrede gang een kabinetje worden afgescheiden. Daardoor werd de smalle uitgebouwde achterkeuken geheel of gedeeltelijk overbodig. Deze reeks van drie plattegronden toont de mogelijke ontwikkeling van het 18de-eeuwse naar het 19de-eeuwse gangensysteem.¹⁶ Daarbij kwamen de trappen boven elkaar en konden lange gangen worden vermeden. Tevens werden de grote kamers nu even breed en konden door een porte-brisé tot een suite worden gekoppeld.

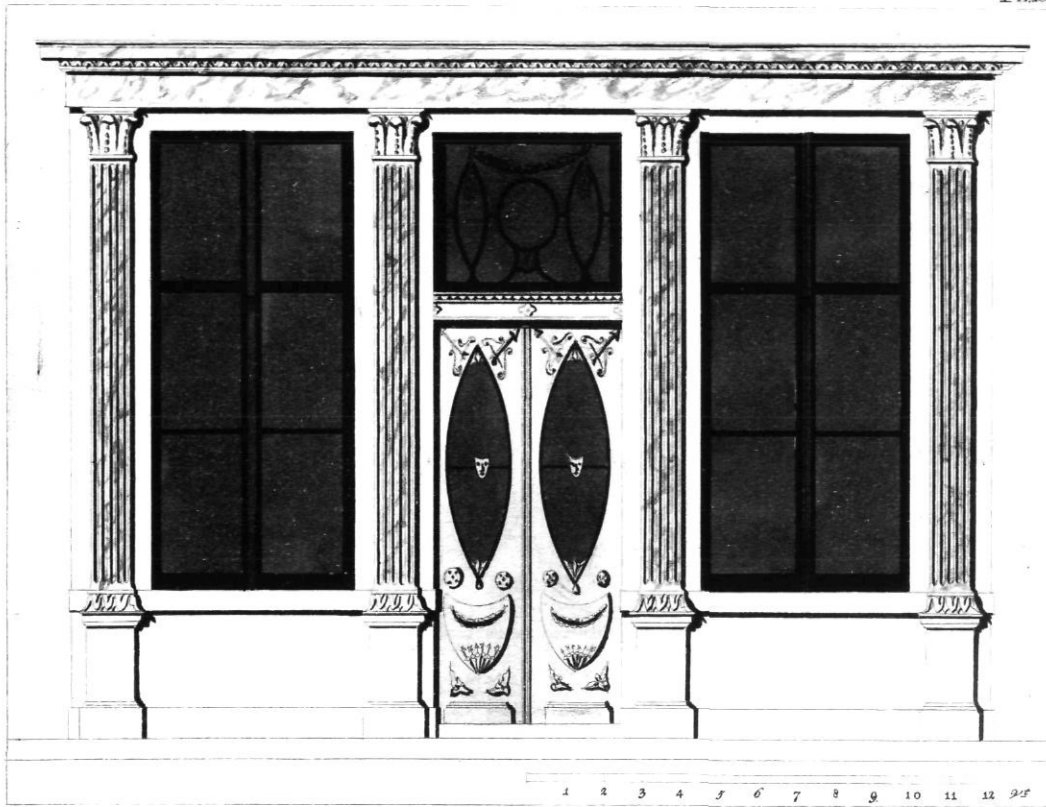
Daarmee was de uiterst bruikbare plattegrond van het 19de-eeuwse huis geboren. Die kon even goed als heel huis, als boven- en benedenhuis, en als etagewoning worden uitgevoerd. De porte-brisé speelde daarbij een grote rol. Door de geringe bouwactiviteit in en na de Franse bezetting is dit proces moeilijk te betrappen. Pas uit het derde kwart van de 19^{de}

eeuw is er een overmaat aan materiaal van de vele varianten van deze nieuwe huisvorm.¹⁷

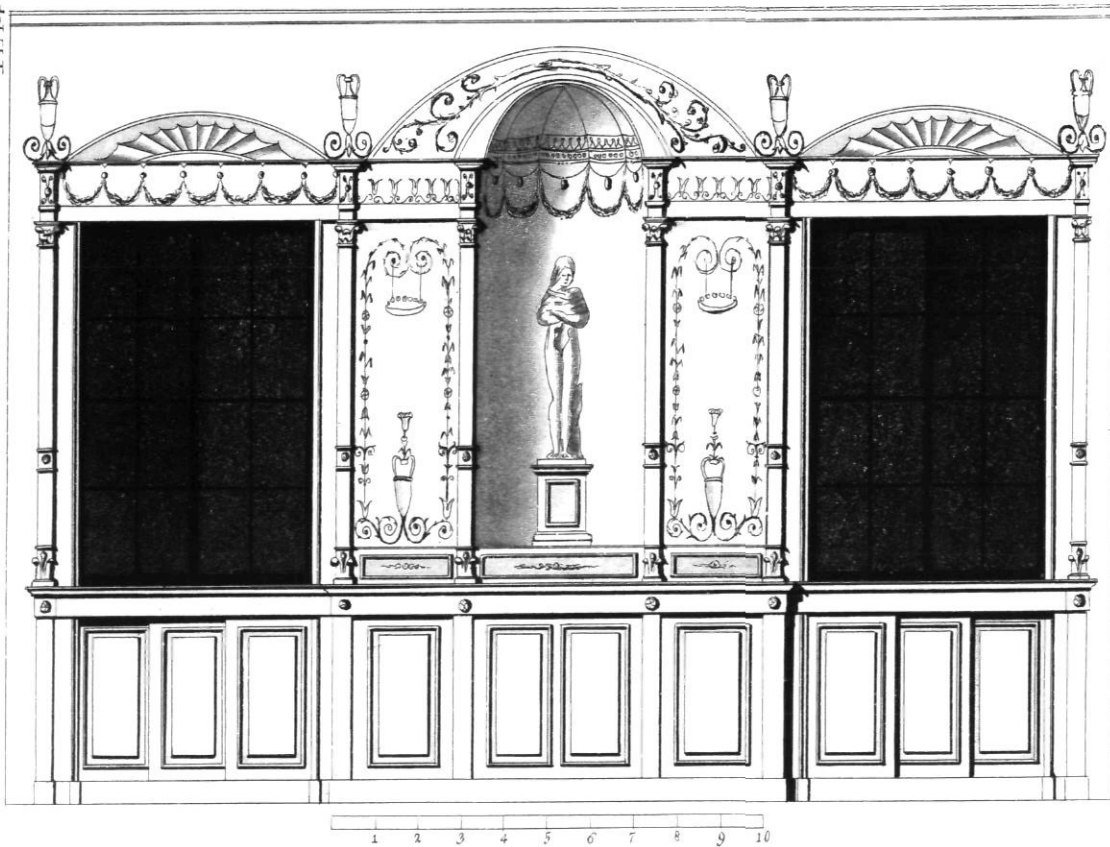
De ontvangst van Van Straatens boekje en het gewone werk

Na de voorrede volgde een lijst van 52 intekenaars. Dit moeten de eerste belangstellenden zijn geweest die op een aankondiging reageerden. Hun naam en woonplaats werden vermeld, een beroep ontbrak. Enkele bestellingen betroffen een teken-schouwer. Te Rotterdam nam H. Dekker Ez. drie exemplaren af voor het *Teeken-Genootschap: Hierdoor tot Hooger*. Te Middelburg volstond *Het Teeken-Akademie* met één exemplaar. Te Dordrecht was Jacobus van Dalen de enige intekenaar. Hij gaf daar sinds 1798 lessen in de bouwkunde en publiceerde in 1806 een boekje *De bouwkunstenaar*. T.H. Peereboom te Purmerend wenste om onbekende redenen twee exemplaren. De overige intekenaars volstonden met één boek.

Pl. 13

Pl. 14

De verspreiding van het boek bleef, op H. Snellertus te Nijmegen na, beperkt tot het gebied ten westen van Utrecht. Haarlem speelde daarin met 21 aanmeldingen de hoofdrol, hetgeen mogelijk te danken was aan de verschijning van het boekje in deze stad.¹⁸ Ook kan de publicatie van de tekeningen van het belangrijke Haarlemse huis Nieuwe Gracht 7 eraan hebben bijgedragen. De dorpen in de omgeving van Haarlem waren goed voor zes exemplaren.¹⁹ Dat waren er evenveel als in Amsterdam.²⁰ Daar nam de keizerlijke architect Ziesenis een opvallende plaats in. Andere architecten van naam kwamen tussen de intekenaars niet voor. Behalve 'het' tekenacademie, was Middelburg nog goed voor drie belangstellenden.²¹ Utrecht telde er eveneens drie.²² Leiden slechts twee.²³

Er zijn weinig intekenaars op de lijst van wie iets uit andere bronnen bekend is. W. Hamer te Alkmaar was mogelijk de vader van de latere Amsterdamse architect Hamer. Jan van Hock te Haarlem had in 1789-1792 enkele prijzen voor zijn tekenwerk gekregen.²⁴ C. Kaakebeek was meester metselaar te Haarlem en had samen met de timmerman van der Horst in 1803 de bouw van het huis Nieuwe Gracht 7 te Haarlem aangenomen.²⁵

Uit de latere publicaties en ondernemingen van Van Straaten blijkt dat hij geen propagandist was van een bepaalde stijl en evenmin behoefte had de kwaliteit van de architectuur te verbeteren. Zijn voornaamste doel was de ontwikkeling van de bazen en aannemers te verhogen en tevens aankomende tekenaars en opzichters betere kansen te geven.

De betekenis van dit boekje voor de huidige dag bestaat uit de reeks van vier gewone burgerhuizen uit een tijd waarin de kiem werd gelegd voor grote veranderingen. Van deze even belangrijke als duistere periode zijn nog zo weinig huizen onderzocht, dat het niet mogelijk is over enig ander materiaal te beschikken.

Noten

Bij de noten is voor afbeeldingen en literatuur verwezen naar de vier delen *Huizen in Nederland* door R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg. Zij zijn als volgt aangegeven: HIN I (1993) Friesland en Noord-Holland; HIN II (1995) Amsterdam; HIN III (1997) Zeeland en Zuid-Holland; HIN IV (2000) Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies.

1. HIN II 61,63,69(afb.114),83,102,103(afb.176); HIN III 93,99.

2. HIN II 88(afb.146),121(n.313).

3. C.T.J.L. Rieber, 'De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst van 1842 tot 1892', in: *Bouwkundig Tijdschrift*, XII (1892) 23. [Deel 38 der Bouwkundigen Bijdragen]; C.P. Krabbe, *Ambacht Kunst Wetenschap, Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle 1998, 60-69.

4. HIN II 63,69,84,85.

5. C.P. Krabbe, o.c. (n.3) 63,248 n.55: *Gronden en doorsneden van eenige gebouwen*, Haarlem 1805.

6. Vereniging Hendrik de Keyser, *jaarverslag 2005* (2006).

7. HIN III, 137afb.251,138afb.254,140afb.257.

8. Van der Hart, gebruikte het in 1779 bij de Franse Schouwburg te Amsterdam en de buitenplaats Houdering in Den Bildt (Hin II 100afb.169). Giudici paste het in 1786 toe bij het Sint Jacobsgasthuis te Schiedam.
8. Hiervan zijn slechts enkele voorbeelden bekend. HIN III 127afb.229;128afb.230; HIN IV 144,190,192,195.
9. HIN I 152,154,158,173,178; II 173,177; III 257,258,265;
10. HIN III 101(afb.182c); Kastelen Zeist en Het Loo.
11. H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam; Volledige herdruk* (1993) 506(afb.1797); HIN II 266; C.W. Fock e.a. *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, 190.
12. HIN IV 270,370.
13. Slechts ondiepe, dwarsgeplaatste huizen bezaten gangen die niet langs de bouwmuur liepen, maar naast de kamerwand lagen. [Zeist, Broederplein 19a uit 1774, A. de Groot en P. Peucker red. *De Zeister Broedergemeente 1746-1996* Zutphen 1996, 132]. De drie ramen brede huizen in Engeland en de USA zijn afstammelingen van dwarshuizen. De trap ligt daar langs de zijmuur en de looplijn langs de kamers.
14. HIN II 180,234,290,337. HIN III 161,174. Te Leiden is een dergelijk ontwerp uit 1763, HIN III 132.
15. C.W.Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, 184 afb.144.
16. Het woonhuisonderzoek is nog zo weinig gevorderd dat het vrijwel onmogelijk is om uit de periode ±1790-±1850 over een aantal betrouwbare plattegronden van gewone burgerhuizen te beschikken.
17. N.L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*, Delft 1991 48,69; H.J.Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, (volledige herdruk, Amsterdam 1993) 666,667,681.
18. N. van Bork; P. van Bork; F. van den Bos; P. de Bruin; C. Craan; D. Doeglas; J. Frieling; A. van Geenhuizen; J. van Hoek; Chr.Kakebeen; A. van Kempen; P. Keun; B. van Liemt; P.J. Martin; H. Middeldorp; P.Molenaar; J. Mooy Junior; J.L. Nohr; J. Scholten; Hk. Smit; W. Strengers.
19. Siewert Beesem-Munnickendam; W. Lanekamp-Beverwijk; J. van Lith Junior-Bennebroek; J. Luyken- Broek; G. Munk Junior-Heemsteede; T.H. Peereboom-Purmerend (2x).
20. P.J.Ameshoff, H.Kans, C.Smit, W.Tollen, W.Westerbeek, Ziesenis.
21. H.A. Abrahams; J. Bekol; W. van Uijen.
22. Van Dorsen; C. van Geelen; A. Kamperdijk.
23. Isaac la Lau; P.E. Rijt
24. E.B.M. Lottman, *Materiaal tot de geschiedenis van het ontstaan van tekenacademies en -scholen en hun aandeel in de bouwkundige vorming, in het bijzonder met betrekking tot de Nederlanden van de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw*, Zeist RDMZ 1985 448.
25. S. Bakker, *Het Huis Barnaart te Haarlem 1803-1808*, Haarlem 1991, 12.

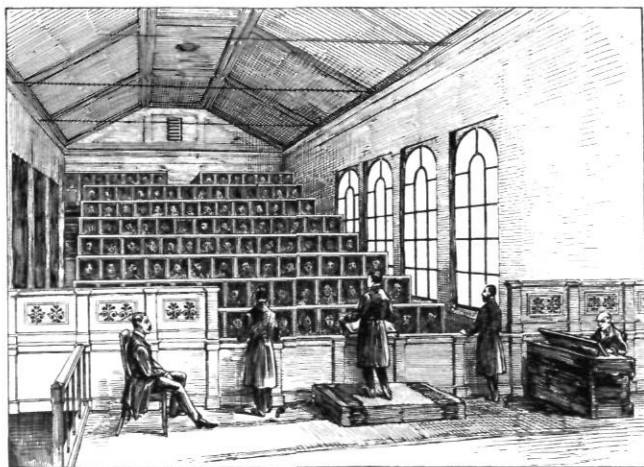
De koepelgevangenissen van J.F. Metzelaar (1886)

Een onderzoek naar de herkomst van de ronde vorm

Sabine Ticheloven

Inleiding

'Kiezen voor Delen?' luidde de titel van het evaluatierapport dat in 2004 in opdracht van minister van Justitie J.P.H. Donner tot stand kwam, geschreven voorafgaand aan de inwerkingtreding van de nieuwe wet 'meerpersoonscelgebruik'.¹ De invoering van deze nieuwe wet, in september 2004, betekende een kentering in het denken over het gebruik van gevangenissen. Na meer dan een eeuw gedetineerden voornamelijk ('s nachts) te hebben opgesloten in afzonderlijke cellen, werd twee jaar geleden de opsluiting in beperkte gemeenschap, waarbij twee of meer gevangenen op één cel worden geplaatst, als standaard vorm van detentie aangenomen. Voornaamste reden tot deze ommekeer was het cellentekort, of, zoals de minister het formuleerde: "om tot een betere benutting te komen van de beschikbare penitentiaire capaciteit".² Het eerste Wetboek van Strafrecht van 3 maart 1881, dat in 1886 van kracht werd, was voorafgegaan aan een soortgelijke politieke 'discussie' over de opsluiting van gevangenen: gemeenschappelijk, afzonderlijk of iets daartussen? Uiteindelijk werd toen, na bijna een halve eeuw politiek debat over dit onderwerp, de eenzame opsluiting bij wet geregeld. Het cellentekort dat door deze wetswijziging ontstond werd opgehe-

Afb. 1. Interieurschets van een stalleskerk anno 1910

ven door de bouw van drie nieuwe cellulaire gevangenissen, waaronder de identieke koepelgevangenissen in Arnhem en Breda.

In dit artikel wordt nader ingegaan op de herkomst van de markante ronde vorm. Anders dan veelal is aangenomen, is de centraalbouw der koepelgevangenissen van J.F. Metzelaar niet zozeer ingegeven door het achttiende-eeuwse ideaalmodel van het panopticum alswel door het streven naar verbetering van de cellulaire vleugelgevangenissen. Met name de situering van de kerkruijme - noodzakelijk geacht om de gevangenen tot een beter moreel besef te brengen - bleek een lastige opgave. Daarnaast speelde de bezuiniging op bouwen bewakingskosten een grote rol.

Aandacht voor de zedenverbetering

In het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden bleef de Napoleontische *Code Pénal*, met enkele wijzigingen, gehandhaafd. De staat bepaalde niet alleen de strafmaat voor de wetsovertreders maar was ook verantwoordelijk voor het huisvesten van gevangenen als strafmaatregel. Hiertoe werd aanvankelijk nog gebruik gemaakt van dezelfde gebouwen als tijdens de Republiek, zoals geconfisqueerde kloosters en Tucht- en Rasphuizen. De meeste van deze gestichten verkeerden echter in een deplorabele staat. Bovendien ontbraken veelal ventilatie en goede sanitaire voorzieningen, terwijl de ruimten overvol waren en de gestraften zonder onderscheid bij elkaar gezet waren. Terugziend in 1887 constateerde J.J.A. Quintus dan ook: "Behalve deze materiele bezwaren waren er nog andere niet minder gewichtige van moreelen aard; niet alleen dat die opeenhooping van menschen bij dag en bij nacht het aan zijn gaf aan ondeugden, welke mijn pen weigert te beschrijven, maar bovendien was de straf geheel niet in overeenstemming met den schuldgraad, de zwaarste misdadigers trof zij het lichtst, de minst verdorvenen het zwaarst, terwijl deze nog door den verderfelijken omgang van gene zedelijk werden vermoord".³

De eerste aanzet vanuit de nationale overheid om iets aan deze situatie te veranderen was het Koninklijk Besluit tot *Reorganisatie van het Gevangeniswezen* uit 1821, waarbij een scheiding tussen mannen en vrouwen bij de opsluiting werd ingevoerd. In hoofdzaak kwam de hervorming echter neer op

Afb. 2. Hergebruik van de voormalige vleugelgevangenis in Amsterdam als kantorencomplex aan het huidige Max Euweplein. Ontwerp van Zaenen Spanjers cs. Architecten (foto Aviodrome Luchtfotografie, Lelystad 1992)

“bezuiniging, winst op den arbeid, eenvormigheid en vereenvouding; van afgezonderde opsluiting of zedelijke verbetering der gevangenen was geen sprake, afzondering tusschen oude en jonge misdadigers niet gebiedend voorgeschreven”.⁴

Twee jaar later richtten welgestelde burgers, merendeels vanuit christelijke motieven om de ‘lagere volksklasse’ enige zedelijkheid en beschaving bij te brengen, het *Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen* op. Primaire doelstelling van het Genootschap was om de gevangenen “door den invloed van den godsdienst en door andere gepaste middelen, tot betere menschen te vormen en als zoodanig, aan de maatschappij terug te geven”.⁵ Om dit doel te bereiken gingen deze ‘menschenvrienden’ dagelijks naar de gevangnissen om de gedetineerden te bezoeken. Daarnaast verstrekten ze arbeid (indien nodig) en school- en godsdienstonderwijs, in een poging de - in hun ogen - zondige, schuldige en verdorven wezens met Gods hulp tot het goede te bekeeren. Hun ideeën vonden bij veel gegoede burgers gehoor waardoor het ledenaantal van het Genootschap snel groeide en er over het hele land plaatselijke afdelingen werden opge-

Afb. 3. Vleugelgevangenis te Utrecht (foto P. van Galen RDMZ 1990)

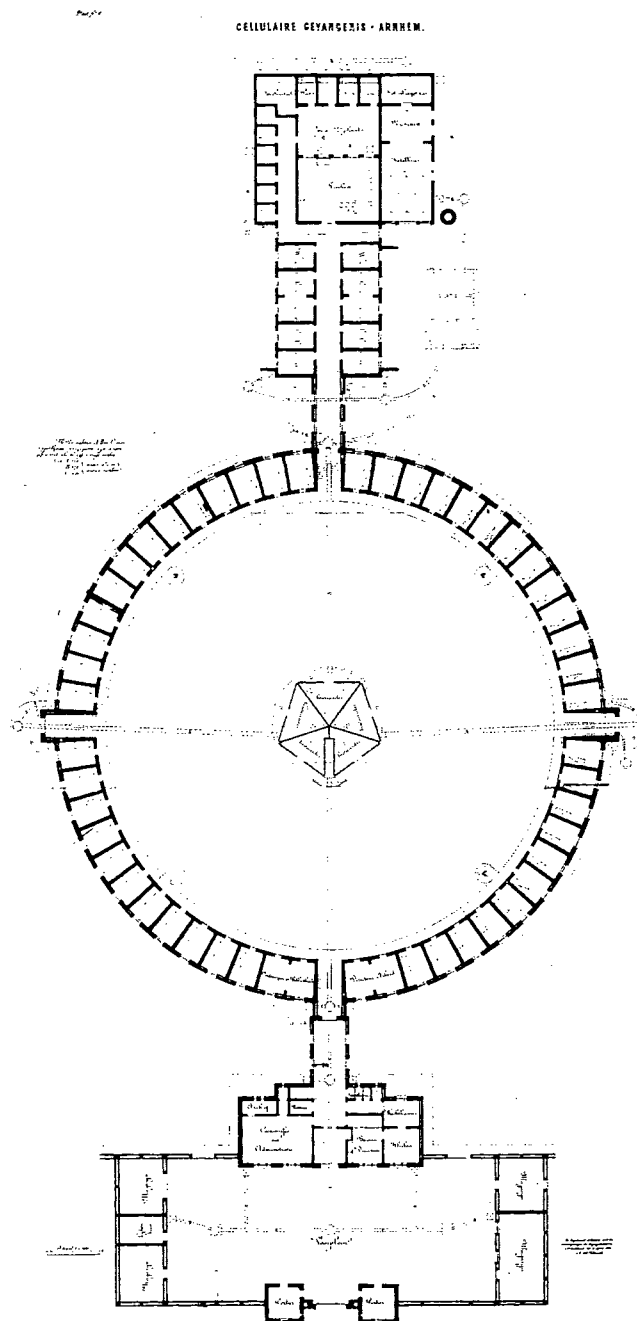
richt. Veel gevangenisbestuurders waren lid van een plaatselijke genootschapbestuur waardoor de christelijke ideeën doorsijpelden in de gevangenissen zelf. De invloed van deze - door de minister benoemde - gevangenisbestuurders, die in de grote strafgevangenissen Commissie van Administratie werd genoemd, was verstrekkend. Zij hadden grote bevoegdheden en waren volledig verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken in de strafinrichtingen.

Van groot belang waren verder de nieuwe ideeën over celstraffen die ruim een decennium later vanuit Amerika naar Europa overwaaiden. Als alternatief voor openbare lijfstraffen en dwangarbeid werden in Amerika twee nieuwe strafstelsels ingevoerd die de bouw van nieuwe gevangenissen met zich meebracht. Het Philadelphische (Pennsylvanische) stelsel, waarbij dag en nacht eenzame opsluiting werd toegepast met verplichting tot zware arbeid, had als prototype de Cherry Hill gevangenis (1823). Bij het Auburnse stelsel (New York) werkten de gevangenen overdag - onder zwiijgplicht - in gemeenschappelijke ruimten en werden 's nachts in afzondering opgesloten.

In Londen werd de Pentonville gevangenis naar het Philadelphische voorbeeld ontworpen als een cellulaire vleugelgevangenis (1840-1842), bedoeld om het afzonderingssysteem als middel tot disciplineren te effectueren. De architect Joshua Jebb noemde het "a model of construction and to be appropriated for carrying into effect the Separate system of discipline".⁶ De Pentonville gevangenis was de eerste in zijn soort in Europa en fungeerde daar voor diverse architecten en gevangenisbestuurder als model. De plattegrond bestond uit vier lange cellenvleugels rondom een cirkelvormige middenbouw en een vijfde korte vleugel waarbij op de verdieping, nabij de centrale hal, een kapel was ingericht voor het houden van godsdienstoefeningen. De gevangenen konden deze in afzonderlijke hokjes - de zogenaamde 'stalles' - bijwonen, vandaar dat de kapel ook wel 'stalleskerk' werd genoemd (afb. 1).

Eerste Nederlandse experimenten

Ook voor Nederland had de Pentonville gevangenis een voorbeeldfunctie. Kort nadat de verantwoordelijkheid voor gevangeniszaken in 1842 was overgedragen van Binnenlandse Zaken naar Justitie kon een actiever bouw- en beheerbeleid worden ontwikkeld en werden, naast de ingenieurs van Rijkswaterstaat, particuliere architecten ingeschakeld als adviseurs bij nieuwbouwprojecten. In dit kader maakten waterstaatsingenieur J.G. van Gendt en I. Warnsinck een studiereis naar Engeland en bezochten zij onder andere de Pentonville gevangenis. Bij terugkomst rapporteerden zij aan de minister van Justitie: "Door dezen inrigting heeft men het voordeel het gehele, inwendige der gevangenis te kunnen overzien, want daar de vleugelgebouwen tusschen de wederzijdse cellen mede van den vloer tot het dak geheel open zijn, en alles door daklantaarnen en zijramen helder verlicht is, ligt alles geheel open en bloot voor het toezigt. De bureaux van den Gouverneur en van de Commissie hebben uitgetimmerde glazen kasten, die in de Centrale hal uitkomen, terwijl er op de tweede

Afb. 4. Bestektekening koepelgevangenis Arnhem (archief RgD)

verdieping een uitgetimmerd glazen observatorium voor den ondergouverneur is aangebragt, waardoor er in de gansche gevangenis niets kan gebeuren dat aan de aandacht van de opzigtgebbende ontsnapt. Het zal onnoodig zijn stil te staan bij de voordelen welke dit stelsel van gevangenisbouw of het stralenplan boven vele andere oplevert; het vereenigt in zich veiligheid en gemak voor communicatie, met eenvoudigheid van vorm en spaarzaamheid van kosten, terwijl het tevens de gelegenheid verschaft, om met een gering aantal bewaarders

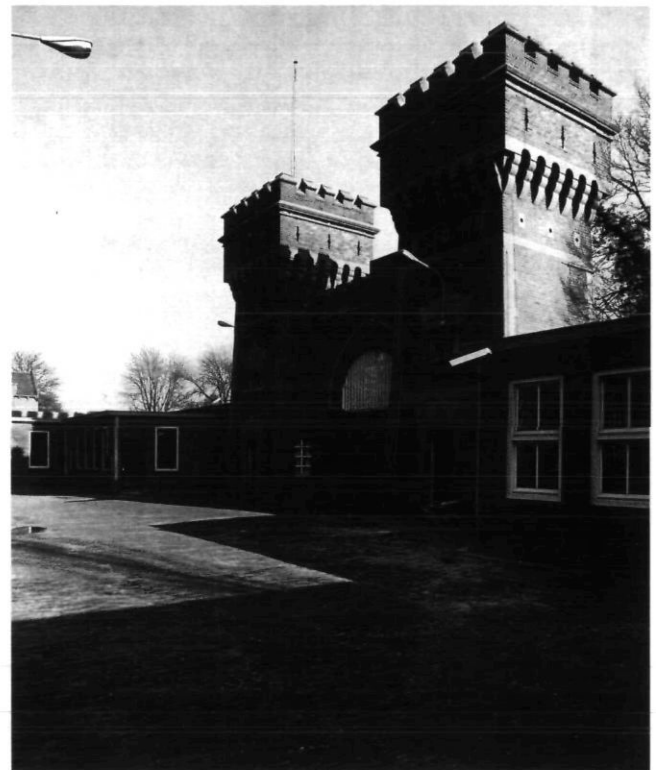

Afb. 5. Toegangspoort koepelgevangenis Arnhem, gezien vanaf de straat (foto J.P. de Koning, RDMZ 1999)

de orde en tucht te handhaven, en om van de zijde van de Gouverneur de middelen van toezigt en Controle gemakkelijk te maken, zoodat dan ook alle nieuwe Cellulaire gevangenissen volgens dit plan gebouwd worden”.⁷ Warnsinck en van Gendt kregen daarop de opdracht om bij wijze van experiment een nieuw cellulair Huis van Arrest en Justitie te bouwen te Amsterdam, en wel op een voormalig bolwerk bij de Leidse Poort (het tegenwoordige Kleine- Gartmanplantsoen) (afb. 2). Deze eerste Nederlandse cellulaire gevangenis (1845-1849), die tweehonderd cellen telde, vertoonde verschillende overeenkomsten met het Londense voorbeeld, maar de architecten hadden er van afgezien om een stalleskerk te bouwen. Warnsinck en Van Gendt waren van mening dat deze niet noodzakelijk was aangezien in het Amsterdamse gesticht geen veroordeelden zouden worden opgesloten en “wijl men een gearresteerd persoon billijker wijze niet noodzaken kan, de dienst of oefening in eene kapel of school bij te wonen”.⁸ Het toespreken van de gearresteerden door de geestelijke vanuit de centrale middenhal - zoals zij tijdens hun studiereis in enkele andere Engelse gevangenissen aanschouwd hadden - achtten zij in dit geval voldoende. Hierbij konden de gevangenen vanuit hun cel, met de deur op een kier, de godsdienst-oefening bijwonen.

Terwijl in de Tweede Kamer de discussie over het toe te passen gevangenisstelsel en de invulling van het nieuwe Wetboek van Strafrecht nog gaande was, werd in 1851 een wetsvoorstel goedgekeurd waarbij de rechter de bevoegdheid kreeg om in enkele gevallen veroordeelden, die een straf opgelegd hadden gekregen van maximaal een jaar, cellulair te laten opsluiten. Gezien het beperkte aantal bestaande cellen en het idee dat een cellulaire straf twee keer zo zwaar was als gemeenschappelijke opsluiting, hoefden de gevangenen slechts de helft van hun straf tijd uit te zitten. Het conservatieve Kamerlid W. Wintgens meende dat het celstelsel “meer door feitelijken opbouw van gevangenissen, dan na rijp overleg” in de wetgeving was “geschoven” en hij was niet de enige die kritiek had.⁹ In 1854 werden enerzijds de openbare schavotstraf-

fen afgeschaft en werd anderzijds, uit vrees dat de celstraf niet zwaar genoeg zou zijn, de maximale cellulaire opsluitingduur verhoogd naar één jaar. In datzelfde jaar kregen Warnsinck en Van Gendt de opdracht om een nieuw Huis van Burgerlijke en Militaire Verzekering te bouwen in Utrecht aan het Wolvenplein (afb. 3).¹⁰ Evenals in de hoofdstedelijke gevangenis betrof het in Utrecht een ‘huis van bewaring’, waardoor ook hier de stalleskerk overbodig werd geacht. Daarbij kon de verantwoordelijk minister van Justitie in 1847 ook geen overtuigd voorstander van een afzonderlijke kerk genoemd worden getuige zijn woorden: “Trouwens het hoofdoel der kostbare cellulaire gevangenissen, de algeheele afscheiding en onderlinge onbekendheid der gedetineerden, zou door hunne vereeniging in eene kapel, hoe vernuftig ook cellulair ontworpen, mijns inziens, in groot gevaar worden gebracht. [...] Bovendien zou deze bijvoeging van eene in hokjes verdeelde kapel de bouwkosten aanmerkelijk bezwaren”.¹¹ In tegenstelling tot het aanvankelijke voornemen, dat deze nieuwbouw bestemd was ter vervanging van het oude Huis van Burgerlijke en Militaire Verzekering, vond er na opening een functiewijziging plaats. In plaats van verdachten in voorarrest werden er veroordeelden, die een cellulaire gevangenisstraf opgelegd hadden gekregen, gehuisvest. Het ontbreken van de stalleskerk werd daardoor al snel als een gemis ervaren. Na het overlijden van Warnsinck in 1857 werd A.C. Pierson aangesteld als ‘Ingenieur voor de gevangenisbouw’ om de Waterstaatsingenieurs te ondersteunen. Een jaar na zijn aanstel-

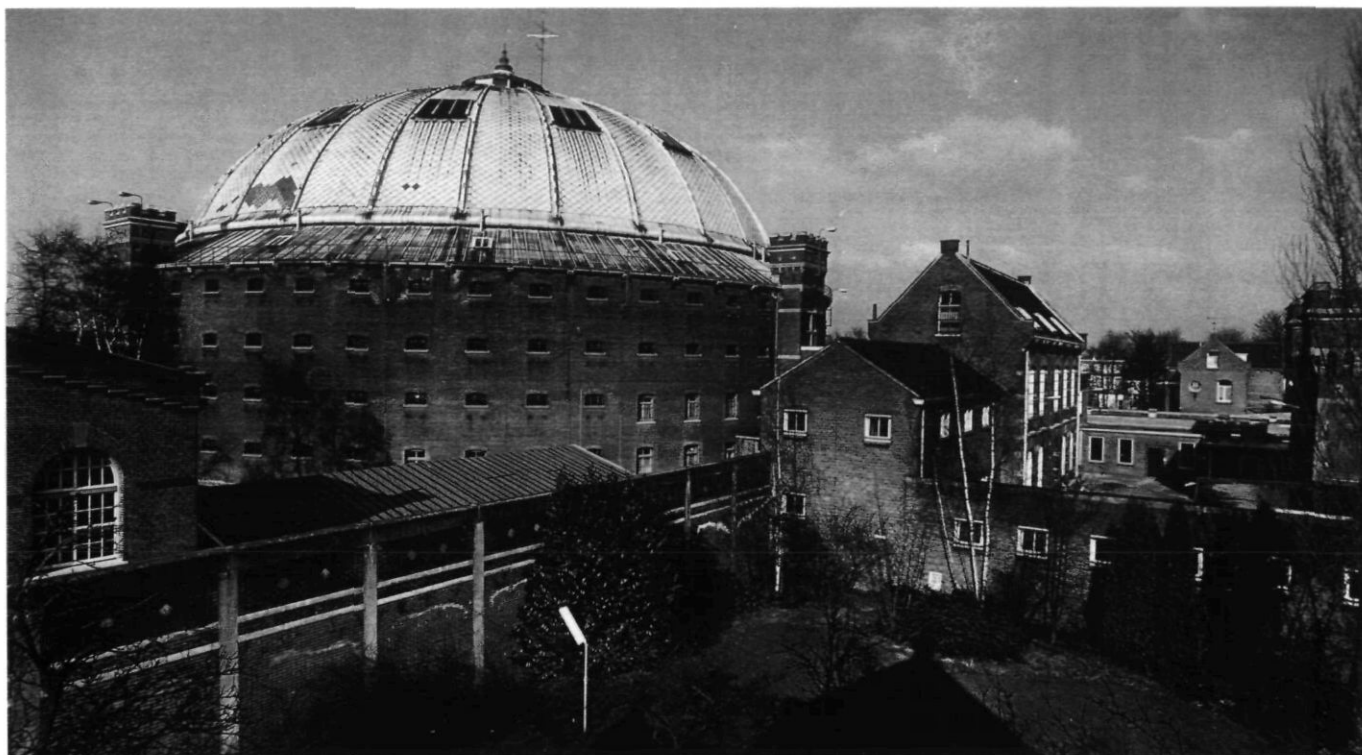
Afb. 6. Toegangspoort koepelgevangenis Breda, gezien vanaf de binnenplaats (foto L.M. Tangel, RDMZ 1981)

Afb. 7. Interieur koepelgevangenis Breda (foto RDMZ 1993)

ling ging Pierson, in opdracht van de minister, op studiereis naar België, Frankrijk en Duitsland. Aangezien “de inrigting der cellulaire gevangenissen, in ons vaderland in de laatste jaren gebouwd, in enkele opzichten [...] niet aan de verwachting [voldeden]” had de reis als doel inspiratie op te doen om zodoende tot verbeteringen te komen.¹² Het *Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen* had als voornaamste klacht dat de vorm van de Amsterdamse en Utrechtse vleugelgevangenissen, waarbij de geestelijke die “tegenover de drie afdelingen en galerijen in het midden staat”, niet geschikt was voor de toespraak van de gevangenen.¹³ Tijdens de voorbereidingen in 1864 van de derde cellulaire gevangenis aan de Noordsingel te Rotterdam, adviseerde het Hoofdbestuur van het Genootschap de minister van Justitie dan ook nadrukkelijk dat “in het gesticht te Rotterdam niet moege ontbreken de inrigting voor Godsdienstoefening en onderwijs, welker gemis in de gevangenissen hier [Amsterdam] en in Utrecht zoo zeer wordt gevoeld”.¹⁴ Pierson gaf hieraan gehoor en ontwierp, voornamelijk geïnspireerd door de gevangenis te Berlijn-Moabit, een vleugelgevangenis, met op het buitenterrein, tussen twee vleugels in, een afzonderlijke stallekerk.

De Commissies van Administratie van de gevangenissen te Amsterdam en Utrecht, die door de minister werden verzocht het gevangenisontwerp van Pierson te beoordelen, brachten hierover een negatief advies uit. De ligging van de stallekerk op het buitenterrein was, in verband met het in- en uitbrengen van gevangenen, ondoelmatig. De grote afstand tussen de stallekerk en enkele cellenvleugels zorgde niet alleen voor een extra belasting van het personeel, maar kwam ook de isolatie van de gevangenen niet ten goede en vergrootte de kans op vluchtgevaar.¹⁵ Beide Commissies gaven er de voorkeur aan dat de kerk binnen de gevangenis zelf zou worden geplaatst; hetzij op de tweede etage in de centrale hal hetzij tussen de centrale hal en het voorgebouw. Pierson oordeelde dat dit gezien het grote aantal cellen, 344 in totaal, niet mogelijk was; de stallekerk zou te klein worden voor het grote aantal gevangenen en bovendien zou de ligging van de stallekerk het overzicht vanuit de centrale hal op de vleugels belemmeren. De minister van Justitie, schijnbaar overtuigd van Piersons tegenargumenten, negeerde de adviezen van de Commissie en zette de plannen van zijn architect door om de kerk op het buitenterrein te plaat-

Afb. 8. Exterieur koepelgevangenis Breda (foto L.M. Tangel, RDMZ 1981)

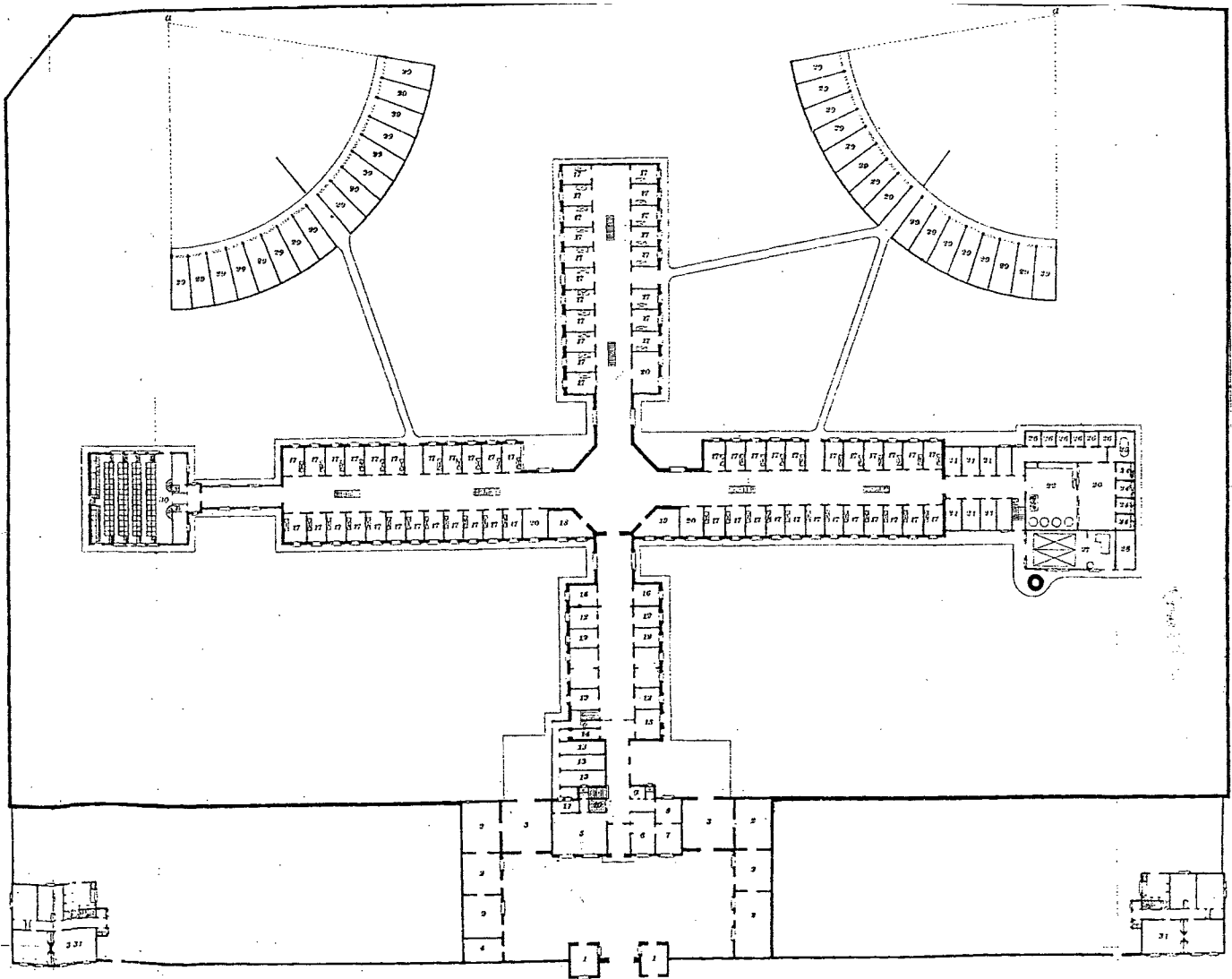
sen. Door Piersons dood in 1870 was het zijn opvolger, J.F. Metzelaar (1818-1897), die voor de uitvoering van zijn ontwerp zorg moest dragen. Deze was op 3 juni 1870 in vaste dienst aangesteld als 'Ingenieur-Architect voor de gevangenen en gerechtsgebouwen'.

Metzelaar bouwde onder andere de ruim tweehonderd cellen tellende gevangenis te Groningen (1881-1884), tegenwoordig bekend als de Mesdagkliniek. In de lijn van zijn voorgangers ontwierp hij een vleugelgevangenis in kruisvorm, waarbij de drie cellenvleugels en een kortere administratievleugel, net als in Amsterdam en Utrecht, rondom een achthoekige centrale hal liggen. Problematisch was de beslissing over de eventuele plaatsing van een afzonderlijke stalleskerk op het buitenterrein, zoals te Rotterdam. Hieraan kleefden vele bezwaren: de angst voor oproer en de extra belasting voor het dienstdoende personeel. De lange afstand die afgelegd moest worden via het buitenterrein was niet bevorderlijk voor de isolatie van de gevangenen en vergrootte de kans op vluchten. Daarentegen werd als voordeel gezien "dat het gaan van de gevangenen naar een speciaal kerkgebouw hen in eene geheel andere stemming brengt, en dat daardoor de vruchten van het bijwonen dier godsdienstoefeningen voor hen veel grooter kunnen zijn".¹⁶ Uiteindelijk wogen de veiligheid en isolatie zwaarder dan geestelijke verheffing; een afzonderlijke stalleskerk op het buitenterrein werd door Metzelaar bij nieuwe gevangenisontwerpen niet meer toegepast.¹⁷ Op advies van de Commissies van Administratie te Amsterdam en Utrecht situeerde Metzelaar bij de

Groningse gevangenis een stalleskerk op de eerste en tweede verdieping van een speciale uitbouw tussen twee vleugels nabij de centrale hal. Door de centrale ligging werd de afstand die de gevangenen af moesten leggen verkleind en hoefden ze voor het bijwonen van de godsdienstoefeningen het buitenterrein niet te betreden. Bovendien kon het personeel bij gebruik een beter overzicht bewaren.

Het Wetboek van Strafrecht van 1881 en het nieuwe gevangenisregime

Het *Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen*, dat zich in de loop der jaren ontwikkeld had tot een gezaghebbend en gerespecteerd adviesorgaan van de overheid, liet ook tijdens de laatste ontwerpfase van het nieuwe Wetboek van Strafrecht van zich horen. Zo werd de strafduur van de eenzame opsluiting verlengd van drie naar vijf jaar, waarvan het Genootschap al jaren pleitbezorger was.¹⁸ Het wetsontwerpartikel inzake de godsdienstoefening, waarbij gevangenen niet zouden worden verplicht de godsdienstoefening bij te wonen werd gewijzigd in: "Behoudens uitdrukkelijke vrijstelling nemen de gevangenen en verpleegden aan de godsdienstoefeningen, die te hunnen behoefte worden gehouden, deel".¹⁹ Deze invloed is niet vreemd wanneer bedacht wordt dat de toenmalige minister van Justitie, A.E.J. Modderman, tevens buitengewone Hoofdbestuurder van het Genootschap was.²⁰ In 1881 werd uiteindelijk het ontwerp Wetboek van Strafrecht, met daarin de afzonderlijke opslui-

Afb. 9. Plattegrond vleugelgevangenis 's-Gravenhage/Scheveningen. De stalleskerk ligt aan het uiteinde van de linkervleugel (Haags Gemeentearchief)

ting voor maximaal vijf jaar, door beide Kamers goedgekeurd.²¹

Aangezien een correcte uitvoering van de langere vrijheidsstraffen vele nieuwe cellen vereiste, werd het Wetboek pas in 1886 van kracht. Zodoende was er genoeg tijd voor de bouw van drie grote strafgevangnissen (met elk 200 cellen) te Arnhem, Breda en 's-Gravenhage/Scheveningen en twee kleine gevangnissen in Zutphen en Alkmaar. De overige noodzakelijke cellen zouden ondergebracht worden bij bestaande gestichten die voor dit doel zouden worden verbouwd. De keus voor de plaatsing van de cellulaire gevangnissen was volgens minister Modderman, naast andere factoren, gebaseerd op het feit dat "de cellulaire gevangnissen bij voorkeur in de groote steden - in de centrum der beschaving - moeten worden opgericht, omdat van daar de talrijkste en wichtigste steun te verwachten is van den zedelijken invloed, die men zoo gaarne op de gevangenen wil zien uitgeoefend".²² Richt-

lijnen voor de bouwkundige uitvoering van deze nieuwe cellulaire gevangnissen ontbraken grotendeels; de 116 artikelen omvattende 'Gevangenismaatregel' bevatte slechts enkele bepalingen over de bouwkundige inrichting.²³ Genoemd werden ondermeer: scheiding der seksen; individuele wandelplaatsen (om te luchten buiten op het terrein); strafcellen; de mogelijkheid godsdienstoefeningen te houden.²⁴ Verantwoordelijke voor de bouw was J.F. Metzelaar. In 1883 werd zijn zoon, W.C. Metzelaar, aangesteld als tweede Ingenieur-Architect voor de gevangnissen en rechtsgebouwen op het ministerie van Justitie, om zijn vader te assisteren. Vier jaar later nam hij de eerste ingenieur-architect post van zijn vader over. Gedurende de ontwerpfase werd altijd contact onderhouden met de desbetreffende Commissie van Administratie, die ondermeer verantwoordelijk was voor de dagelijkse gang van zaken in de gevangenis. Minister van Justitie Modderman, zelf oud-Commissielid te Amsterdam, had deze gevangenis-

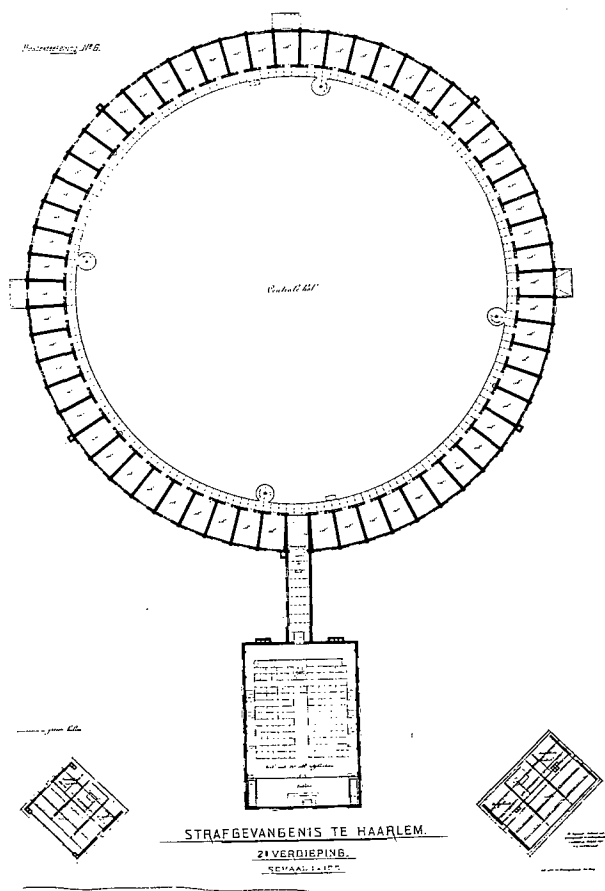
bestuurders hoog in het vaandel staan: “Juist om krachtig te zijn in hoofdzaken, moeten bijzonderheden [...] zooveel mogelijk naar den wensch van de commissien van administratie geregeld worden. Met groote belangstelling moet men luisteren naar den raad en de adviesen van mannen die, wat dergelijke punten betreft, veel beter op de hoogte zijn dan de Minister kan wezen”.²⁵

Het straf- en afschrikkingkarakter van het nieuwe cellulaire gevangenisbeleid lag voornamelijk in de duur en het strenge regime van de afzondering. Speerpunt was het voorkomen van het onderlinge zedelijke bederf; alles werd ten dienste gesteld om alle vormen van communicatie tussen gevangenen in de kiem te smoren. Tot in detail werd de algehele afzondering van de gevangene doorgevoerd. Nieuwe gevangenen werden met cellulaire wagens, voorzien van afzonderlijke hokjes, van het gerechtshof naar de gevangenis vervoerd, alwaar zij bij aankomst kaal werden geschoren en voorzien van een nummer waarmee zij hun gehele straftijd werden aangesproken. Daarnaast ontvingen ze gevangenis kleding en een celkap, waarbij alleen de ogen zichtbaar waren. Deze celkappen waren de gevangenen verplicht te dragen wanneer zij hun cel verlieten om te luchten op de cellulaire wandelplaatsen en

tijdens de gang naar de cellulaire stalleskerk alwaar zij de godsdienstoefening bijwoonden.

Dit strenge regime ging voort op de al bestaande praktijken in de cellulaire vleugelgevangenissen te Amsterdam, Utrecht, Rotterdam en Groningen. Het ging hierbij ondermeer om de absolute scheiding van man en vrouw en de verplichting tot arbeid in de cel, zes dagen per week minimaal tien uur per dag, daar “luiheid en vadsigheid tijdens het verblijf in de gevangenis [...] zoo streng mogelijk [moet] worden tegengegaan”.²⁶ Ook was er school- en godsdienstonderwijs en mochten de gevangenen één keer per dag korte tijd hun cel verlaten om te luchten, buiten op de cellulaire wandelplaatsen. Dit alles diende uitgevoerd te worden volgens een strak, gedisciplineerd dagrooster.²⁷ Daarnaast werden de gevangenen door verschillende personen op hun cel bezocht. Het celbezoek, dat meerdere keren per dag diende plaats te vinden, werd beschouwd als “een essentieel deel [...] van de zorg voor de veroordeelden”. Dit was de taak “behalve van Leden der Commissie van Administratie, van Directeurs en Bewaarders, van den Geneesheer, van School- en Godsdienstonderwijzer, van Directeurs en Opzichters van den Arbeid, ook van Hoofdbestuurders en Bestuurders [van het *Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen*]”.²⁸

Naast het celbezoek van ondermeer de geestelijke was de godsdienstoefening een aspect waar veel waarde aan werd gehecht binnen het cellulaire systeem. Hoewel zowel het godsdienstonderwijs als de godsdienstoefening in de strafgevangenissen niet verplicht konden worden, aangezien dit in strijd zou zijn met de vrijheid van godsdienst, werd enige dwang tot het bijwonen van de godsdienstoefening op de zon- en feestdagen niet geschuwd. Slechts op grond van ernstige gemoedsbezwaren kon de gevangene zich er aan onttrekken. Rekening houdend met de geloofsbelijdenis van de gevangenen waren er verschillende diensten, zowel voor Hervormden, Rooms-katholieken als Israëlieten.²⁹ Hoewel de godsdienstoefening alleen op de zon- en feestdagen werd gehouden werden de gevolgen die dit voor de gevangenen op de langere termijn zouden hebben, volgens de Genootschapvoorzitter van grote waarde geacht: “Bij het eentonige leven in gedwongen afzondering krijgt de gemeenschappelijke godsdienstoefening eene hoogere beteekenis en waarde, al zijn de meesten daarvan onbewust, al mochten zij er zich vroeger aan onttrekken, al mochten zij er anders mede spotten. ‘t Is een uur van recreatie, waarin zij zich minder eenzaam gevoelen, waarin zij orgel- of serafinetonen hooren, waarin zij luide en ongedwongen kunnen zingen, al is ‘t niet, wat zij ‘t liefst zouden zingen. En wat zij hooren, -dat moge niet bij allen in goede aarde vallen, toch wel in omgeploegden grond, ik durf te zeggen, bij de meesten, indien niet bij allen. Dat ploegen doet het geweten, in de eenzaamheid”.³⁰ Ook de minister van Justitie erkende het belang aangezien “in den godsdienst een zóó machtig middel gelegen is tot onderdrukking der kwade neigingen en tot waarlijk zedelijke verbetering van den gevangene, dat de Regeering het zelfs tegen onverschilligen niet ongebruikt mag laten. De toepassing der straf moet het karakter dragen van zedelijken ernst, en dit wordt door de godsdienstoefeningen zeer bevorderd”.³¹

Afb. 10. Bestektekening koepelgevangenis Haarlem, 2e verdieping, met de stalleskerk in het voorgebouw (Archief RgD)

In 1884 werd de *Gestichtenwet* aangenomen die niet alleen nadere bepalingen bevatte voor het bouwbeleid ten aanzien van alle rijkswerkinrichtingen, rijksopvoedingsgestichten, strafinrichtingen en hun vestigingsplaatsen, maar ook voor de bouw van nieuwe strafgevangenissen. Deze 'buitengewone' gevangenisbouw (1880-1886), vooruitlopend op de inwerkingstelling van het nieuwe Wetboek van Strafrecht, leidde onder andere tot de bouw van een nieuwe vleugelgevangenis te Scheveningen en de twee vrijwel identieke koepelgevangenissen te Arnhem en Breda.

De keuze voor de koepelvorm

De twee koepelgevangenissen te Arnhem (1882-1885) en Breda (1883-1885) kunnen worden beschouwd als de meest markante resultaten van de laatnegentiende-eeuwse opvattingen over opsluiting en heropvoeding als noodzakelijke strafmaatregel voor misdadigers. De opmerkelijke ronde plattegrond en koepelvorm roepen vragen op omtrent deze verrassende keuze (afb. 4). Hoewel er ten tijde van de koepelgevangenissen meerdere ronde gebouwen in Nederland tot stand kwamen, zoals het Panorama Mesdag uit 1882 in Den Haag, was de toepassing voor een gevangenis in Nederland nieuw.

In Frankrijk was het enthousiasme voor de cellulaire opsluiting toen inmiddels alweer bekoeld. Eerder, in 1841, had de Franse justitieminister nog aan alle departementen een programma van eisen verstuurd voor de nieuwe cellulaire huizen van bewaring, inclusief verschillende voorbeeldplattegronden, waaronder (half)cirkelvormigen.³² Aannemelijk is dat Metzelaar van deze ontwerpen op de hoogte was.³³ Gebaseerd op dit programma van eisen is de - naar bekend - enige Franse ronde gevangenis, gebouwd te Autun tussen 1854 en 1856, welke vijftig gevangenen kan huisvesten.

Hoe vrij was Metzelaar om af te wijken van het model der vleugelgevangenissen en waarom voerde hij ineens een ronde centraalbouw in? Voldeden de cellencomplexen in de vleugelgevangenissen onvoldoende of was, zoals Petersen suggereert, Metzelaar erop uit om "zijn naam als architect [...] [te] bevestigen en vergroten" door een opvallend ontwerp?³⁴ Alvorens op deze vragen in te gaan wil ik een schets geven van de uitgevoerde bouwwerken.

Een kritische tijdgenoot en, evenals Metzelaar, lid van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, omschrijft de Arnhemse koepelgevangenis in 1885 als volgt: "Krachtig en monumentaal van opvatting is de hoofdboort, die in de hoofdas van het gebouw is gelegen. Opgesloten tusschen twee torens, van kanteelingen voorzien, maakt zij een indruk die imponeert; door de gespierdheid harer hoofdvormen en de soberheid harer details weet zij ontzag in te boezemen. [...] Ter weerszijden van de hoofdboort, aan de beide hoeken van het terrein, zijn de woningen van de opzicht hebbende geplaatst. De boort doorgegaan zijnde, komt men op eene binnenplaats, waar ons onwillekeurig reeds het denkbeeld van gevangen te zijn overvalt. Overal toch stuit het oog op muurvlakken en zwaar ijzer traliewerk" (afb. 5 en 6).³⁵

Aan de binnenplaats, tegenover het poortgebouw, ligt het administratiegebouw, waar op de twee verdiepingen gangen zijn aangebracht die leiden naar het cirkelvormige cellencomplex. Aan de buitenzijde van dit complex liggen rondom een centrale middenhal, met een doorsnede van ruim 53 meter, de cellen. De in totaal 208 cellen zijn verdeeld over vier verdiepingen waarbij, met uitzondering van de begane grond, rondlopende galerijen zijn aangebracht (afb. 7). De celgalerijen op de verschillende verdiepingen zijn onderling door trappen verbonden. "Het wandvlak dezer hal is als schoon metselwerk behandeld en op een oordeelkundige wijze met afwisselende lagen van rooden en geelen steen versierd."³⁶

In het midden van de ronde hal ligt de inspectiepost, een vijfhoekig houten gebouwtje zonder verdiepingen, met glazen ramen van waaruit de bewaarders toezicht op de cellen houden. Een trapje leidt naar het dak van de inspectiepost waarop de geestelijke zich bevindt tijdens de godsdienstoefening. De praktijk van de godsdienstoefening in de koepelgevangenissen komt overeen met die in de vleugelgevangenissen te Amsterdam en Utrecht. Ook in Arnhem en Breda volgen de gevangenen de dienst vanuit hun cel, maar in plaats van dat de deur op een kier wordt gezet blijft deze nu gesloten en wordt het schaftgat "eenige vierkante decimeters groot" geopend, waardoor de gevangenen zicht hebben op de grote ronde middenhal met in het midden de dominee of priester.

Het ronde cellencomplex wordt bekroond door een koepeldak, waardoor de totale hoogte tot de nok circa 38 meter bedraagt. De koepel bestaat uit gebogen ijzeren spanten en concentrische gordingen, met daartussen vlakken die aan de binnenzijde met hout zijn betimmerd. Deze "stoute constructie", zoals een schrijver in het *Bouwkundig Weekblad* het noemde, "is eenvoudig en sierlijk, en zij draagt het kenmerk van een juiste toepassing van het materiaal".³⁷ In 28 koepelvlakken zijn vensters aangebracht waardoor buitenlicht binnen kan treden. Een veertienzijdige, voornamelijk glazen daklantaarn, is aangebracht ter afsluiting en bekroning van de koepel.

Op elk van de vier windstreken zijn aan de buitenzijde van het ronde cellencomplex rechthoekige torens aangebracht die reiken tot het zinken koepeldak (afb. 8). Deze stenen torens, die gedeeltelijk zijn opgenomen in het cellencomplex, herbergen de hoofdtrappen. Tussen de torens liggen op elke verdieping telkens dertien cellen. Twee traptorens zijn opgenomen in de verbindingsgangen die leiden naar het administratiegebouw aan de voorzijde en het dienstgebouw aan de achterzijde. In de andere twee torens bevinden zich uitgangen naar het buitenterrein, waar de wandelplaatsen liggen. Daarnaast zijn er ook nog vier ijzeren wenteltrappen binnenin de centrale hal, gesitueerd tussen de torens in.

De traptoren aan de achterzijde leidt via gangen op twee etages naar het werk- en dienstgebouw. Aan het einde van de gang liggen aan weerszijden vijf cellen, die op kelderverdieping zijn ingericht als strafcellen, op de begane grond als werkcellen en op de verdieping als vrouwencellen. Hierachter ligt de keuken die grenst aan een binnenplaats waaromheen bad- en wascellen, ketelhuis en kolenhok zijn gesitueerd.

Afb. 11. Interieur koepelgevangenis Arnhem, na restauratie/renovatie archivolt architecten bv (foto Thea v.d. Heuvel)

De wandelplaatsen zijn los op het terrein gelegen “bij welke aanschouwing men herinnerd wordt aan de beerenhokken uit de dierentuin. Deze dieren hebben echter meestal dit voor, dat zij, van uit hun hokken, rondom de natuur kunnen zien, terwijl in deze verblijven, de buitenlucht genietende gevangene alleen boven zich de lucht kan waarnemen en hij vóór het hoge ijzeren hek van zijn hok waarschijnlijk een schildwacht met geladen geweer ziet geplaatst”.³⁸

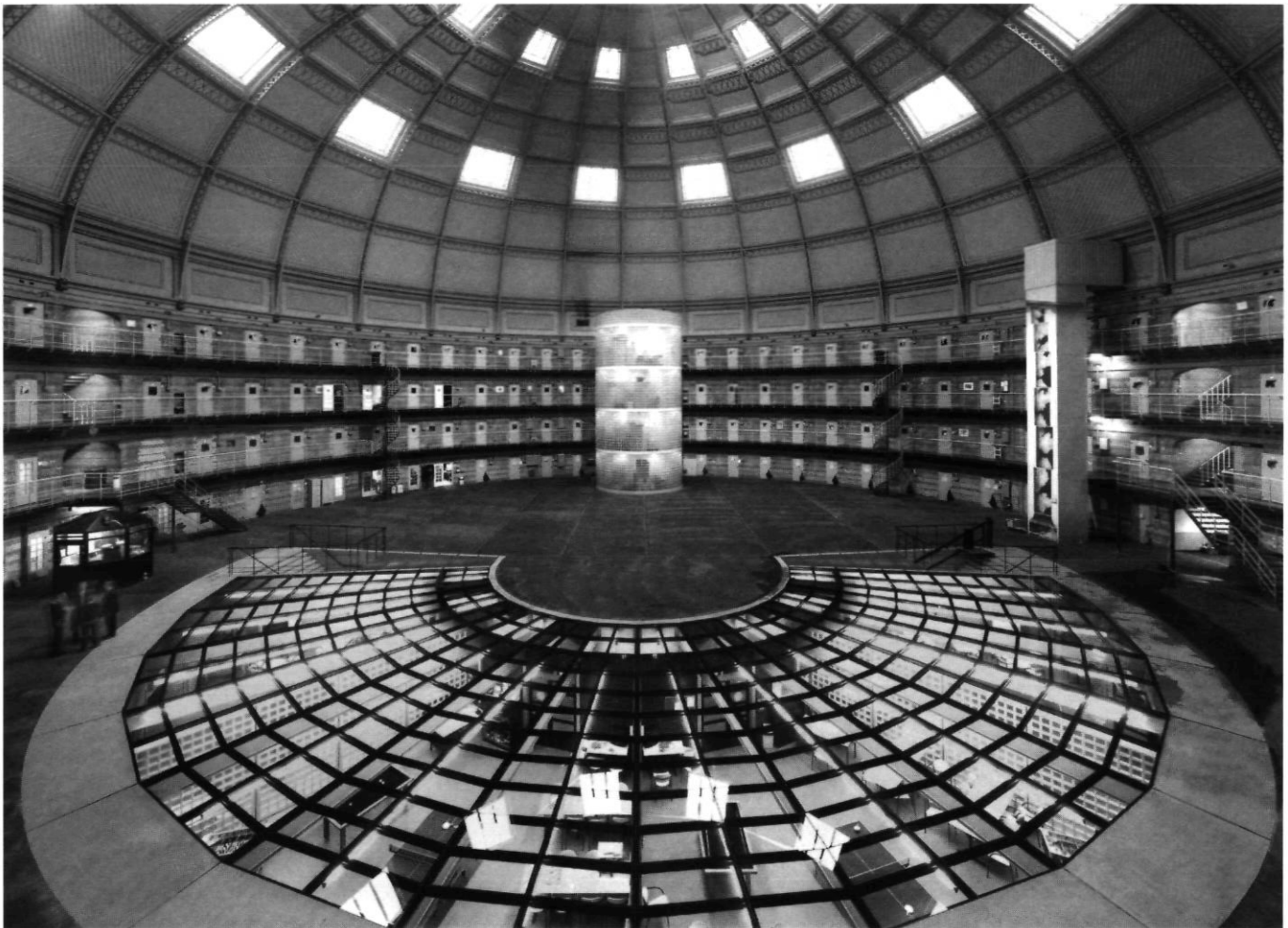
Het interieur van de cellen in de koepelgevangenis is ingericht overeenkomstig de cellen in de vleugelgevangenissen en wijkt slechts af in de vorm. Door hun ligging aan de buitenzijde van de ronde middenhal, zijn ze trapeziumvormig. De breedte bij de deur bedraagt 2,4 meter, bij het raam 2,8 m en de lengte 4 meter. “De inrichting der cellen is natuurlijk uniform; [...] de hoogte, tot de geboorte van hun gewelfde zoldering, is 2.5 M. In elke cel is een klaptafeltje met krukje aanwezig, benevens een ijzeren krib en een plankje om een waterkruik op te plaatsen, een lichtraampje met ventilatie, verder een electrisch gloeilampje in den wand. Door middel eener electrische schel kan de gevangene doen weten, dat hij iets verlangt”.³⁹ De ventilatie en verwarming zijn belangrijke aspecten bij de cellulaire gevangenisbouw, aangezien de gevangenen de hele dag in hun cel verblijven. De ventilatie komt in de koepelgevangenissen tot stand door twee openingen in de buitenmuur evenals in de muur van de hal. Warmwaterbuizen in de celmuren zorgen voor de verwarming. Een massieve houten celdeur zorgt aan de binnenzijde voor de afsluiting van de centrale middenhal en is voorzien van een schafklep en een spiongat.

Bij de keuze voor het koepelmodel (in die tijd werd het

‘panoramastelsel’ genoemd) speelden drie motieven een rol, die typerend zijn voor de Nederlandse preoccupaties: zuinigheid, zedenverbetering en doelmatigheid. De voornaamste reden die Metzelaar aandroeg ter verdediging van de ronde vorm voor een gevangenis was dat deze, door de ligging der cellen, een betere onderlinge isolatie van de gevangenen bewerkstelligde dan in de vleugelgevangenissen mogelijk was. De Commissie van Administratie te Breda verklaarde dat “de ronde bouw meer waarborgen aanbiedt voor de vervulling der eischen aan het cellulaire systeem gesteld, namelijk strenge bewaking en geheele afzondering der gevangenen”.⁴⁰ Door de ligging van de cellen werd het de gevangenen onmogelijk gemaakt via de buitenramen met elkaar in contact te treden, hetgeen wel het geval was bij de vleugelgevangenissen. Een ander bezwaar dat speelde bij de vleugelgevangenissen waren de tegenover elkaar liggende cellen in de vleugels. Het hebben van ‘overburen’ op circa vijf meter afstand kwam de isolatie, ondanks de massieve deuren, niet ten goede; de koepelgevangenis loste ook dit probleem op. Hoewel de onderlinge verstandhouding door middel van klopsignalen op de deur in beide gevangenisvormen onvermijdelijk was, zou het geluid in de koepelgevangenis in alle cellen hoorbaar zijn en dus ook voor de bewaarders. Hiertegenover stond het bezwaar dat wanneer een gevangene zijn cel zou verlaten (met celkap), hij in aanraking zou komen met de hele gevangenisbevolking, terwijl dit contact in de vleugelgevangenis slechts beperkt werd tot een vleugel. Een ander bezwaar was de derde etage. Gevreesd werd dat de gevangenen op de bovenste verdieping minder frequent bezocht zouden worden op hun cellen en daardoor de controle zou afnemen. Metzelaar meende juist dat de ronde vorm een beter overzicht bood over alle verkeersruimten dan bij de vleugelgevangenissen het geval was.

De observatiepost zag er volgens de Groot als volgt uit: “In het midden der centrale hal is een houten gebouwtje, waarin de kamers zijn van hen, die met de surveillance zijn belast. De scheidingsmuren dezer kamers komen samen in het middenpunt van het grondoppervlak. De voorzijde dezer vertrekken bestaat uit een glazen pui; zoo doende verkrijgen de bewaarders van uit hun kamers een uitstekend overzicht over die celdeuren welke voorkomen in het aan hunne bewaking toevertrouwde gedeelte wandvlak”.⁴¹ De verkleining van de afstand tussen de bewaarders en de te inspecteren cellen bevorderde tevens de controle op de gevangenen. In de koepelgevangenis was deze afstand 26,5 meter; in de vleugelgevangenis te Rotterdam 59 meter.⁴² Niet alleen konden de gevangenen beter in de gaten worden gehouden, de bewaarder kon bij ongeregelheden ook sneller bij de betreffende cel zijn. Naast de observatie vanuit de bewaarderpost in het midden van de hal, werden de gevangenen ook - zonder hun medeweten - in de gaten gehouden door middel van een ‘spiongat’ in hun deur. Hiervoor was het noodzakelijk dat een aantal bewaarders met enige regelmaat hun ronde deed.

Als laatste motief droeg Metzelaar aan dat de koepelgevangenis goedkoper zou zijn dan een vleugelgevangenis, een belangrijk argument in de politieke besluitvorming, alwaar

Afb. 12. Interieur koepelgevangenis Breda na ondergrondse uitbreiding van Ir. A.C.W. Sip (foto Norbert van Onna)

zuinigheid troef was. Door de compactere en meer overzichtelijke bouwvorm, het wegvallen van de afzonderlijke stalleskerk en het feit dat maar de helft van het aantal goten en riolen nodig zou zijn, kon er zowel op materiaal-, bouw- als personeelskosten bespaard worden. De commissie te Breda concludeerde “dat de ronde bouw ongeveer f 50.000,- minder kost en architectonisch mooier is”.⁴³

De ‘mooie’ koepelgevangenissen waren voor verschillende politici een heikel punt. Door de (bijna) gelijktijdige bouw van de vier grote cellulairevangenissen (Groningen, Arnhem, Breda en 's-Gravenhage) in het kader van het nieuwe Wetboek van Strafrecht, werden Kamerleden geconfronteerd met de zichtbare gevolgen van Metzelaars aanstelling als Ingenieur-Architect bij het Justitiedepartement: de gevangenissen werden gebouwd volgens de eisen der bouwkunst. Dit werd door enkele volksvertegenwoordigers als volstrekt onacceptabel beschouwd. Verbolgen vroeg het conservatieve Kamerlid A.J.H. van Baar: “Is het noodig, is het oirbaar, dat men [...] gebouwen inricht, die niet alleen beantwoorden aan alle eischen van comfort, gemak en geriefelijkheid, maar zelfs voldoen aan de strikste eischen der aestetiek?”⁴⁴ De mooie

gebouwen zouden zo geen afschrikwekkende werking meer hebben maar sommige lieden juist aantrekken.

De besparing die Metzelaar dacht te bereiken bleek niet terecht. In de Kamer moest de minister herhaaldelijk de bouw van de koepelgevangenissen verdedigen. Hierbij benadrukte hij keer op keer dat ook bij hem de zuinigheid hoog in het vaandel stond, maar dat van ‘weelde’ in de gevangenissen - zoals enkele Kamerleden hadden opgemerkt - geen sprake was. Justitieminister Du Tour van Bellinchave rechtvaardigde de gebouwde koepelgevangenissen als volgt: “Wanneer men daarbij in aanmerking neemt dat al de watergoten, vroeger van hout en zink vervaardigd, thans van hardsteen zijn gemaakt, dat de gaanderijen met hardsteen in plaats van met ijzeren platen zijn bevoerd, dat de administratiegebouwen geheel brandvrij zijn opgetrokken, hetgeen te Amsterdam, Utrecht en Rotterdam niet is geschied, dat de werkloonen thans veel hooger zijn dan vroeger, dan vertrouwt de ondergeteekende dat de Kamer met hem overtuigd zal zijn, dat eene dergelijke uitkomst niet anders kan zijn verkregen dan door de toepassing van verdienstelijke constructiën, gepaard aan de grootst mogelijke spaarzaamheid. Het gebruik

van deugdzame bouwstoffen voor gebouwen als deze, mag wel verstandig overleg maar geen weelde worden genoemd. Aan de gevangenissen te Breda en te Arnhem zijn in het geheel geen kostbare versieringen aangebracht, alléén aan de hoofdboort is eenig hardsteen meer gebruikt dan strikt noodzakelijk was. De ingenieur-architect stelde er prijs op, dat aan die poort een monumentaal karakter werd gegeven. Volgens zijne getuigenis heeft dat meerder hardsteen voor elke poort ongeveer f1000 gekost. Dit bedrag is op eene uitgaaf van elf tonnen gouds werkelijk zeer onbeduidend".⁴⁵ En passant werd een simpele en goedkope oplossing toegepast voor de gerezen problemen bij de godsdienstoefeningen voor de gevangenen: de bouw van een preekplatform boven de observatiepost.

Het toespreken van de gevangenen in de vleugelgevangenissen vanaf de centrale hal, zoals te Amsterdam en Utrecht, functioneerde niet goed daar "de ligging der cellen maakt dat zien voor velen onmogelijk [is], terwijl de eigenaardige bouw van het gesticht en zijn geduchte klank het spreken uiterst bezwaarlijk maakt, om overal verstaan te worden".⁴⁶ In Rotterdam werd daarom een afzonderlijke stalleskerk op het buitenterrein gebouwd en in Groningen werd een kerkruiimte in een speciale uitbouw aan de centrale hal ingebouwd. Te 's Gravenhage/Scheveningen situeerde Metzelaar de stalleskerk aan het einde van een cellenvleugel (afb. 9). Door een speciale gang was deze van binnenuit te bereiken. Hoewel intern, werd nu de afstand die de gevangenen af moesten leggen "te lang en omslagtig".⁴⁷

Door de wijziging van de grondvorm van het gevangenisontwerp, en daarmee de ligging van de cellen, achtte Metzelaar het mogelijk deze bezwaren op te heffen. In de koepelgevangenis, waar de geestelijke zich in het midden van de centrale hal op een verhoging bevond, werd de afstand tussen spreker en toehoorder verkleind, en voor elke gevangene gelijk, namelijk circa 26 meter. Zodoende zou elke gevangene de geestelijke kunnen verstaan en aanschouwen vanuit zijn cel, hetgeen weer ten goede kwam aan de personeelsdruk en de onderlinge isolatie.⁴⁸ Hoewel sommige deskundigen betwij-

Afb. 13. Uitbreiding koepelgevangenis Arnhem door archivolt architecten bv (foto Aerophoto Tilburg)

Afb. 14. Interieur stalleskerk Arnhem na restauratie door archivolt architecten bv (foto Thea v.d. Heuvel)

felden of de geestelijke vanaf het inspectiegebouwtje in het midden van de centrale hal de ruim twintig meter met zijn stem kon overbruggen, en voor alle gevangenen verstaanbaar zou zijn, was Metzelaar zelf er van overtuigd dat "de godsdienstleeraars bij het houden van godsdienstoefeningen overal zullen worden verstaan".⁴⁹ Ook justitieminister Du Tour van Bellinchave was hiervan overtuigd: "Ik ben het volkomen eens [...] dat het houden van godsdienstoefeningen noodzakelijk is. Ik geloof zelfs, dat dit eene stelling is, die door niemand zal worden wedergesproken, en ik meen te mogen opmerken, dat de Minister, die den vorm en de gebouwen van de cellulaire gevangenissen in Breda en Arnhem goedgekeurd heeft, en de bouwmeester die de gebouwen heeft ontworpen, wel getoond hebben dat ook zij doordrongen waren van het denkbeeld om godsdienstoefeningen te houden in de strafgestichten. Vandaar de vorm, waarvan ik eene afbeelding heb overlegd, die duidelijk aantoonde wat men wilde".⁵⁰

Al snel na de in gebruikneming van de koepelgevangenissen in 1886 werd Metzelaars ongelijk bewezen en werd er in de Kamer en amendement ingediend voor het bouwen van een stalleskerk op het buitenterrein van de strafgevangenis te Arnhem. Geconstateerd was dat "de acoustiek in dat gebouw van dien aard was, dat men zich onmogelijk van het spreekgestoelte, dat zich in het midden van het gebouw bevindt, kan doen verstaan wegens den grooten, hinderlijken galm".⁵¹ In Arnhem werd in 1888 een stalleskerk op het gevangensterrein gebouwd, een jaar later in Breda.

Desondanks zou er in Haarlem, naar ontwerp van zijn zoon W.C. Metzelaar, een nieuwe koepelgevangenis verrijzen (1898-1901) (afb. 10). Voor deze vorm was gekozen vanwege de goede bewakings- en opslagmogelijkheden in de centrale hal. De stalleskerk werd nu niet los op het terrein gesitueerd, maar ondergebracht op de verdieping van het voorgebouw,

zoals hij dit ook had toegepast in de vleugelgevangenis aan de Havenstraat te Amsterdam (1888-1891).

De koepelgevangnissen anno 2006

In 1953 werd de nieuwe Beginselenwet van kracht, waarin de resocialisatie van gevangenen voorop stond en die een eind maakte aan de 24-uurs cellulaire opsluiting. Hoewel de gevangenen 's nachts nog van elkaar werden afgezonderd, iedere gevangene in zijn eigen cel, vonden er overdag gemeenschappelijke activiteiten plaats. Kleine gebouwanpassingen (waaronder sanitair op de cel) en noodgebouwen, zowel op het buitenterrein als in de centrale hal, hebben ervoor gezorgd dat de koepelgevangnissen door de jaren heen konden blijven functioneren. Uiteindelijk zijn de gebouwen rond de millenniumwisseling uitgeroepen tot rijksmonumenten. In die tijd werd ook besloten tot een grondige restauratie, renovatie en uitbreiding. Hierdoor voldoen ze nu aan de moderne functie-eisen die gesteld worden aan een huis van bewaring, in welke hoedanigheid ze functioneren.

Bij beide verbouwingen is het karakter van de koepelgevangnissen onaangetast gebleven: de monumentale ruimte is in de koepels bewaard gebleven en de architectonische kwaliteit behouden (afb. 11). In Breda had Ir. A.C.W. Sip van de Rijksgebouwendienst in 1995 al een cilindervormige douchetoren toegevoegd, die aan de buitenkant bekleed was met glazen bouwstenen en aan een zijkant van de grote centrale ronde binnenruimte ligt. Enkele jaren later werden enkele cellen in hun oorspronkelijke functie teruggebracht en vond de noodzakelijke uitbreiding ondergronds zijn weg. Sip richtte een helft van de grote ronde centrale hal op kelderniveau in als fitness- en recreatieruimte, voorzien van een beloopbaar, transparant glazen dak (afb. 12). In 2000 werd in Arnhem, naast restauratie en renovatie van de bestaande gebouwen, gekozen voor uitbreiding op het buitenterrein van het complex. Hier zijn drie nieuwe gebouwen (entreegebouw, arbeidsgebouw en recreatiegebouw) toegevoegd op de noord-zuid as van de koepel, naar ontwerp van projectarchitect M. van Dort (archivolt architecten bv) (afb. 13).

Ook de later bijgebouwde eind negentiende-eeuwse kapellen zijn nog in gebruik. In Arnhem heeft deze de bestemming van fitnessruimte gekregen (afb. 14). In Breda heeft het zijn religieuze functie kunnen behouden. Onder de noemer 'stiltecentrum' (in Arnhem is deze gelegen op de zolderverdieping van het achtergebouw), voorzien van universele symbolen, kunnen gevangenen van verschillende religies hier, op eigen initiatief, hun geloof uit oefenen.

Noten

- ¹ J.P.H. Donner, *Kiezen voor Delen? Evaluatie van de eerste fase van de invoering van meerpersoonscelgebruik*, Den Haag 2004, 1.
- ² Donner 2004, 2.
- ³ J.J.A. Quintus, *De cellulaire gevangenisstraf in Nederland, sinds hare invoering bij de wet van 28 juni 1851, Stbl. No. 68*, (diss. Groningen), Groningen 1887, 23.

- ⁴ Quintus 1887, 24.
- ⁵ J.P. Heinrich, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823*, (dissertatie Groningen), Groningen 1995, 32. Het andere doel van het Genootschap - de voorloper van de hedendaagse reclassering - was "om die ontslagenen, welke gedurende hunne gevangenisstraf hebben blijk gegeven van zedelijke verbetering en van hun ernstige voornemen om een ordelijk levensgedrag in de maatschappij te leiden, behulpzaam te zijn ter verkrijging van een geschikte stand, waarin zij het levensonderhoud kunnen vinden".
- ⁶ J. Jebb; geciteerd in: M.A. Petersen, *Gedetineerden onder dak. Geschiedenis van het Gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, bezien van zijn behuizing*, (dissertatie Leiden), Leiden 1978, 51.
- ⁷ J.G. van, Gendt en J. Warnsinck, *Rapport van J.G. van Gendt, Ingenieur van den Waterstaat, en J. Warnsinck, Architect, aan zijne Excellentie den Minister van Justitie, aangaande de verbeteringen, welke in den laatste tijd in Engeland en Schotland, betrekkelijk den gevangenisbouw zijn ingevoerd*, Amsterdam 1843, 19. Bijkomend voordeel van de vleugelgevangenis was de uitbreidingsmogelijkheid. Deze kon tot stand komen door de bouw van een nieuwe vleugel of door verlenging van bestaande vleugels.
- ⁸ Gendt en Warnsinck 1843, 67.
- ⁹ W. Wintgens; geciteerd in: H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*, Utrecht 1990, 293.
- ¹⁰ Deze vleugelgevangenis is tegenwoordig een rijksmonument en voorziet in de strafrechtelijke opvang van verslaafden (veelplegers).
- ¹¹ Minister van Justitie De Jonge van Campens Nieuwland; geciteerd in: Petersen 1978, 337.
- ¹² M.P.W. Alstorpius Grevelink, J.A.H. Netscher en A.C. Pierson, *Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Justitie, van M.P.W. Alstorpius Grevelink, J.A.H. Netscher en A.C. Pierson, der door hen gedane opneming van eenige buitenlandsche gevangnissen, met daaruit voortvloeiende beschouwingen en voorstellen nopens het gevangeniswezen in Nederland*, 's-Gravenhage 1858, 2.
- ¹³ A.A. Stuart, *Handboek voor Godsdienstleeraars en Bezoekers in gevangnissen, inzonderheid bij cellulaire opsluiting*, Leeuwarden 1870, xi.
- ¹⁴ Geciteerd in: Petersen 1978, 383. Uitgangspunt van Warnsinck en Van Gendt bij de bouw van de vleugelgevangnissen te Amsterdam en Utrecht, was de opsluiting van alleen niet-veroordeelden, waardoor van een afzonderlijke kerk afgezien kon worden. Pragmatisch beleid had ervoor gezorgd dat in de praktijk in Utrecht en Amsterdam niet-veroordeelden samen met veroordeelden werden opgesloten, waardoor het gemis van de kerk sterker voelbaar werd.
- ¹⁵ Deze redenen werden ook door de Commissies van Administratie van Amsterdam en Utrecht aangedragen in hun pleidooi voor de plaatsing van de cellulaire wandelplaatsen aan de uiteinden van de vleugels, in directe verbinding met de gevangenis, zoals in Utrecht het geval was. Pierson verdedigde zich door te stellen dat, in het geval van Rotterdam, de halfcirkelvormige wandelplaatsen onvoldoende plaats boden voor het grote aantal gevangenen.
- ¹⁶ Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 1886/1887, 28ste zitting, 7 december 1886, 400.
- ¹⁷ Dit gold niet voor al bestaande cellulaire gevangnissen. Bij de vleugelgevangnissen te Amsterdam en Utrecht, alwaar het nog aan een kerk ontbrak, werd respectievelijk in 1876 en 1903 een stalle-

- kerk op het buitenterrein gebouwd.
- 18 J.M. van Bemmelen, *Van Zedelijke Verbetering tot Reclasseering. Geschiedenis van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen 1823-1923*, 's Gravenhage 1923, 157-158.
- 19 Artikel 19 van de Wet van 14den April 1886 (Staatblad no. 62) tot vaststelling der beginselen van het gevangeniswezen.
- 20 Mr. Modderman was minister van Justitie tussen augustus 1879 - april 1883. Zijn opvolger, Mr. du Tour van Bellinchave, was minister tot april 1888.
- 21 Hoewel in België gedetineerden soms nog langer dan vijf jaar cellulair werden opgesloten, nam Frankrijk in 1853 afstand van het cellulaire stelsel, na het ruim tien jaar te hebben ingevoerd. In Engeland, waar ten tijde van Pentonville in 1842 was begonnen met achttien maanden eenzame opsluiting, was dit teruggebracht naar maximaal negen maanden. Daar werd ook met tussenvormen geëxperimenteerd. De voornaamste redenen hiervoor waren de negatieve geestelijke gevolgen voor de gedetineerden en het tekort aan cellen.
- 22 Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 1881/1882, bijlage 114.4, p. 8.
- 23 Petersen 1978, 451.
- 24 Koninklijk Besluit van 31 augustus 1886, Staatsblad no. 159, artikel 103.
- 25 Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 1878/1879, 33ste zitting, 4 december 1879, 422.
- 26 Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 1882/1883, bijlage 19.3, 3.
- 27 Beschikking van den minister van Justitie van den 2den December 1887, nr. 85, 'tot verdeling van den dag in de Strafgevangnissen en de huizen van bewaring in de arrondissementshoofdplaatsen.' "Het opstaan te 6 ure, het ontbijt te 8 ure, het middagmaal te 1 ure, het avondeten te 7 ure, het ter ruste begeven te 10 ure. Van 1 October tot 1 April heeft het opstaan een uur later plaats. Voor het zich reinigen en aankleeden en voor het in orde brengen van hun nachtleger, wordt den gevangenen een half uur toegestaan. Van 's morgens 6½-8 ure wordt gearbeid. Voor het ontbijt wordt een half uur toegestaan. Van 8½-12 uur wordt gearbeid. De arbeids-uren in den morgen worden van ¾ uur verkort voor het nemen van beweging in de open lucht. Van 12-1½ uur wordt gerust en het middagmaal gebruikt. Van 1½-4½ wordt gearbeid. Van 4½-5 uur wordt gerust. Van 5-8½ uur wordt gearbeid. Van laatstvermelde uren wordt ¼ uur bestemd voor het gebruik van het avondeten. Van 8½-9½ wordt gerust. Onderwijs wordt gegeven des morgens tusschen 9 en 12 uur, - des namiddags tussen 1½ en 4½ uur. Voor het ontvangen van onderwijs worden de arbeids-uren hoogstens met ½ uur verkort. Schoolwerk wordt in de rust-uren gemaakt. Van 1 October-1 April worden de rusturen met één uur verkort. Dat uur wordt aan de arbeids-uren toegevoegd. De regeling hiervan wordt aan de Colleges van Regenten overgelaten". Uit: *Verzameling van wetten, besluiten en voorschriften, betreffende het Gevangeniswezen; 1881-1890*, nr. 657, 1203.
- 28 Stuart 1870, 54.
- 29 De Israëlieten waren op hun sabbat (zaterdag) en hun eigen religieuze feestdagen vrijgesteld van arbeid.
- 30 Stuart 1870, 46.
- 31 Minister van Justitie du Tour van Bellinchave. Uit: Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 1883/1884, bijlage D, 190.3, 8.
- 32 C.C.T. Duchatel, A. Blouet, N.P. Harou-Romain en H. Horeau, *Instruction et programme pour la construction des maisons d'arrêt et de justice. Atlas de plans de prisons cellulaires*, Paris 1841. Een van de eisen waaraan de nieuwe Franse cellulaire huizen van bewaring aan moesten voldoen was de mogelijkheid tot het houden van godsdienstoefeningen. Betreffende de katholieke eredienst was het volgens de Franse minister niet noodzakelijk dat de priester door alle gevangenen gezien zou worden, als hij maar wel voor iedereen verstaanbaar was.
- 33 Gent en Warnsinck noemden in hun rapport aan de minister uit 1843 ook de 'Edinburgh Bridewell' (1791-1795) bezocht. Deze D-vormige gevangenis van architectenbroers Robert en James Adam werd door de Franse architect A. Blouet genoemd als inspiratiebron voor zijn cirkelvormige gevangenisontwerpen die hij in 1841 maakte in opdracht van de Franse minister van Binnenlandse Zaken Düchatel. Hoewel de 'Edinburgh Bridewell' in eerste instantie in samenspraak met de broers Jeremy en Samuel Bentham werd ontworpen (de 'grondleggers' van het panopticum), distantieerden zij er zich later van. Samuel schreef aan zijn broer Jeremy: "the Panopticum-idea has been if not actually spoiled by him [James Adam], I hope, but at least very much impaired". Zie: J. Bentham, *The correspondence of Jeremy Bentham*, vol. 4, ed. A. Taylor Milne, Londen 1981, 373.
- 34 Petersen 1978, 873.
- 35 W.J. de Groot, 'De nieuwe cellulaire gevangenis te Arnhem', *Bouwkundig Weekblad* 5 (1885), 185.
- 36 De Groot 1885, 186.
- 37 C.T.J. Louis Rieber, 'Johan Frederik Metzelaar', *Bouwkundig Weekblad* 5 (1897), 28.
- 38 De Groot 1885, 186.
- 39 De Groot 1885, 186.
- 40 Archief 's-Hertogenbosch. Notulen van de Commissie van Administratie te Breda, september 1882.
- 41 De Groot 1885, 186.
- 42 De Commissie van Administratie te 's Gravenhage was een heel andere mening toegedaan. Zij achtte de vleugelgevangenis overzichtelijker. Daarom verwierp zij het plan van Metzelaar om ook hier een koepelgevangenis te bouwen.
- 43 Archief 's-Hertogenbosch.
- 44 Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 56ste zitting, 3 maart 1886, 1012.
- 45 Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 1884/1885, Bijlage A, nr. 3, 9.
- 46 Stuart 1870, xi.
- 47 Gendt en Warnsinck 1843, 33. Dit was hun oordeel over de ligging van de kapel bij de Wakefield gevangenis te Groot-Brittannië die eveneens aan het eind van een vleugel was gelegen.
- 48 De Commissie van Administratie te 's-Gravenhage vreesde dat de koepel erg lawaaierig zou zijn, juist door de vorm.
- 49 Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 1886/1887, bijlage A, no. 16, 8.
- 50 Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 1886/1887, 28ste zitting, 7 december 1886, 402.
- 51 Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, 28ste zitting, 7 december 1886, 400.

Een Hollands paleis in Limburg

Rosa Visser-Zaccagnini

De Rijksbouwmeester

Op 1 januari 1924 werd de Rotterdamse ingenieur Gustavus Cornelis (Kees) Bremer (1880-1949) als rijksbouwmeester aangesteld.¹ Hoewel andere architecten hem reeds met een dergelijke titel waren voorgegaan, werd toen voor het eerst de titel 'rijksbouwmeester' synoniem gesteld aan die van hoofd van de afdeling van de geünificeerde Rijksgebouwendienst. Het standaardboek *De Rijksbouwmeesters*, beschrijft als eer-

ste de geschiedenis van deze dienst uitvoerig en markeert terecht deze datum als een keerpunt in de overheidsarchitectuur, zowel voor wat betreft de interne organisatie als voor de kwaliteit van de architectonische stijl.²

In de Rijksgebouwendienst profileerde Bremer zich als een bekwaam architect met bezieling en moreel gezag. Ondanks de economisch slechte omstandigheden van het moment, slaagde hij erin om de rijksarchitectuur als monumentale bouwkunst neer te zetten. Bij grote rijksprojecten trad Bremer

Afb. 1. Gevel van het Gouvernementsgebouw aan de Bouillonstraat, ingang van toenmalige Gouverneurswoning en representatief gedeelte (foto auteur, 2003)

zelf als architect op en schroomde hij er niet voor zijn auteurschap met artikelen in de plaatselijke pers en/of in vakbladen te onderstrepen. In de Nederlandse moderne bouwkunst positioneerde Bremer zich als een schakel tussen de architectuur van H.P. Berlage en die van J.J.P. Oud door een krachtige en monumentale vormtaal die duidelijk eigentijds was. Echter in de secundaire geschiedschrijving is aan de rol van Bremer binnen de Nederlandse moderne architectuur relatief weinig aandacht besteed.

Bremer was er van overtuigd dat er in Europa dankzij de nieuwe technologieën, een nieuwe bouwstijl in ontwikkeling was die op de rede, de kracht en de traditie was gebaseerd. Deze drie elementen speelden tezamen een rol in Bremers architectuur. Door zijn geloof in de historische continuïteit van de architectuur, plaatste hij zich in de stroming die algemeen 'het traditionalisme' wordt genoemd, zonder zich bij een specifieke school, met name de Delftse School van Grandpré Molière, aan te sluiten omdat iedere vorm van school voor Bremer als vrije geest te dogmatisch was. Bovendien streefde hij ernaar altijd een gebouw te ontwerpen dat op harmonieuze wijze bij de bestaande context aansloot.

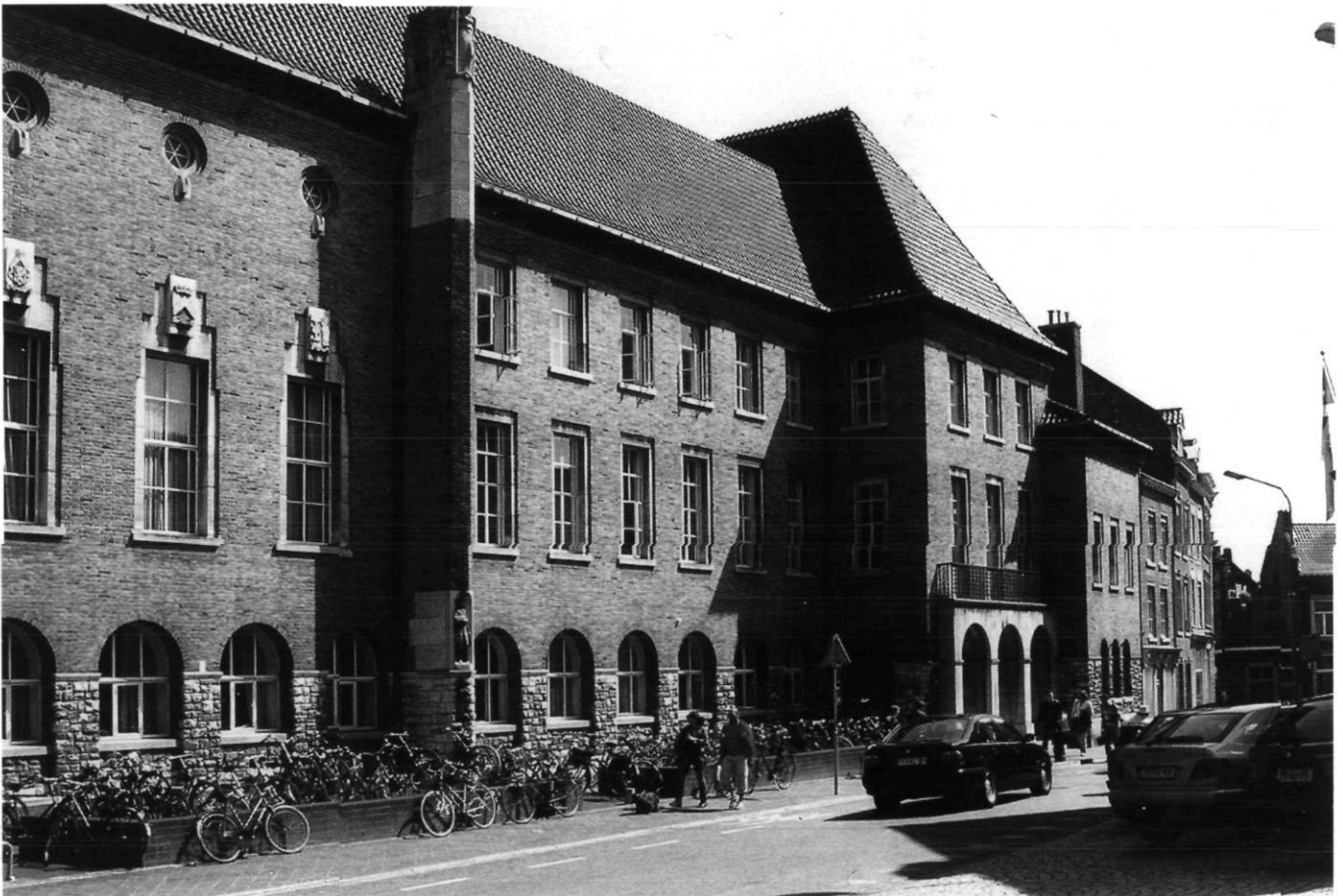
Gezien de openbare functie van de door Bremer ontworpen gebouwen, kunnen deze ook worden gelezen als een versteen-

de getuigenis van de heersende politiek tijdens het interbellum.

Het nieuwe Gouvernementsgebouw te Maastricht was nder-tijd omstreden. Het provinciale paleis drukt een stempel op het stadsgezicht, evenals twee andere prestigieuze projecten, van zijn handen en uit dezelfde tijd, de vooroorlogse (de brug werd na de oorlogsschade op andere wijze herbouwd) Wilhelminabrug (1929-1932) en de restauratie van de Oude brug, later Sint Servaasbrug genoemd (1932-1933). Desondanks is de naam Bremer in zowel de vroegere als de moderne literatuur over Maastricht zelden terug te vinden.

De geschiedenis van het gebouw

In de zeventiende eeuw ten tijde van de Spaanse bezetting werden twee naast elkaar gelegen huizen aan de Bouillonstraat, niet ver gelegen van het Vrijthof, tot woning van de Gouverneur verbouwd. Na de inname van de stad door Frederik Hendrik in 1632 werd het gebouw door een Hollandse Gouverneur gebruikt. In de daaropvolgende jaren werd de woning verschillende malen vergroot door het kopen van de aangrenzende huizen. In de achttiende eeuw zette men de verbouwingen voort. Gezien het geheel beperkt bleef werd in

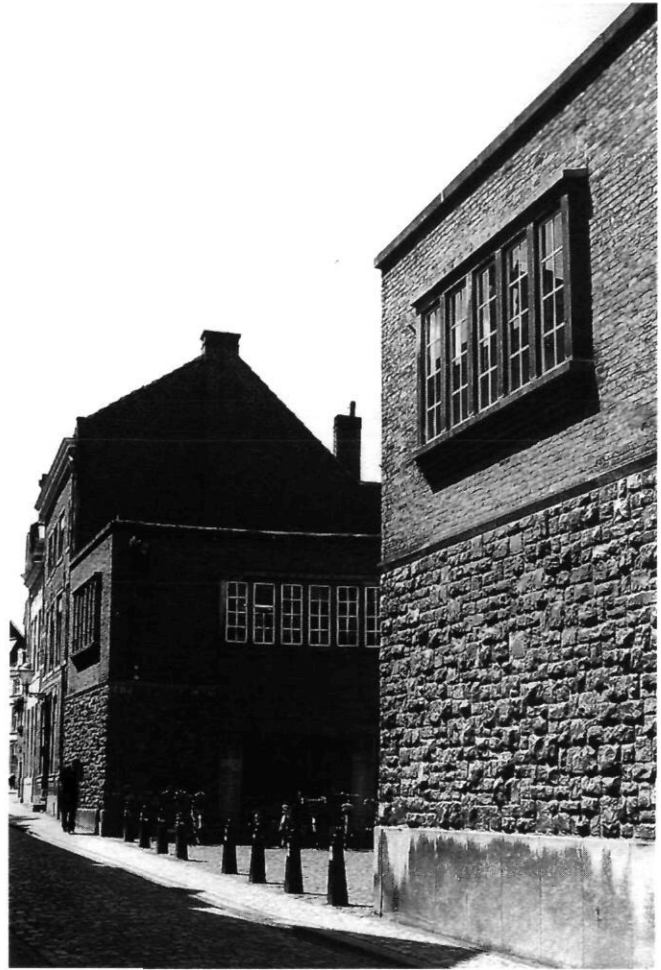
Afb. 2. Gevel van het Gouvernementsgebouw aan de Bouillonstraat, ingang toenmalige Griffie (foto auteur, 2003)

1777 besloten een nieuw Gouvernementsgebouw te stichten op stadskosten. Het ging in feite meer om een grondige verbouwing waarbij architectonische elementen van het oude gebouw bewaard bleven, zoals onder andere de 'royale trap' die door de aannemer Nicolaes Louesberghs in 1750 was opgetrokken, en de gestukte ornamenten van de vestibule.³ Tijdens deze laatste verbouwing werd het complex voorzien van een classicistische, in baksteen opgetrokken, voorgevel. In de Franse tijd werd deze gevel, zoals gebruikelijk in die tijd, witgekalkt en het gebouw fungeerde als zetel van het bestuur van het arrondissement Nedermaas.

In 1859 werd het complex, tot dan toe eigendom van de gemeente Maastricht, aan het Rijk verkocht.⁴ Tot 1929 kwamen er geen belangrijke architectonische veranderingen. Enige jaren voor de Eerste Wereldoorlog ontstond het plan om vrijwel de gehele noordzijde van het Vrijthof aan te kopen en daar de zetel van de Provinciale Griffie te vestigen. Men wilde de ambtswoning naar elders verplaatsen, maar er werd geen pand gevonden dat aan de gestelde eisen kon voldoen. Vanaf ongeveer 1918 werden pogingen gedaan tot nieuwbouw. Al in 1922 had de toenmalige rijksbouwmeester D.E.C. Knuttel (1857-1926) daarvoor een ontwerp gemaakt. Er werd toch voor gekozen om het oude complex te verbouwen en uit te breiden. Tijdens een door de Rijksgebouwendienst ingesteld ambtelijk onderzoek in 1925 bleek echter dat "de toestand van het Gouvernementsgebouw zoowel als van de Ambtswoning van den Commissaris der Koningin dringend afdoende verbetering vereischte". De bouw van een geheel nieuw complex werd daarbij als de enige oplossing aangegeven.⁵

Het afbreken van het voornamelijk bestaande gebouw was tegen de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en uitbreiding van oude bouwwerken* (in 1917 uitgegeven door de Nederlandse Oudheidkundige Bond, met inleiding van J. Kalf, tussen 1918 en 1940 directeur van de Rijkscommissie voor de monumentenzorg). De toenmalige Commissaris van de Koningin verdedigde de beslissing tot afbraak van het oude gebouw als volgt: "[o]ok al zal het gebouw bij uitvoering van enkele noodige voorzieningen op de zwakke plaatsen bij voorzichtig gebruik en doelmatig onderhoud nog wel enkele tientallen van jaren kunnen behouden blijven, binnen afzienbaren tijd zal de toestand te gevaarlijk en het onderhoud te kostbaar worden".⁶ Dat de bouwkundige toestand van het gebouw slecht was, blijkt uit het feit dat tijdens het bezoek van koningin Wilhelmina in juli 1927 het balkon haastig moest worden gestut en de koningin genoodzaakt was om in de vergaderzaal van de Gedeputeerde Staten te slapen.⁷

In november 1926 stelde het Rijk geld beschikbaar voor een nieuw gebouw op de hoek Papestraat-Bouillonstraat-Lenculenstraat en rijksbouwmeester Bremer zou het nieuwe complex ontwerpen. Omdat de bakstenen in 1929 werden besteld, waren de ontwerpsschetsen van het gebouw zeer waarschijnlijk toen al klaar. De plaatselijke schoonheidscommissie - waarvan J. Kalf secretaris was - beoordeelde de nieuwbouw positief, zonder bijzondere op- of aanmerkingen.⁸ Het imposante complex - waarvan de kostenraming tot f.1.098.108,50

Afb. 3. Gevel van het Gouvernementsgebouw aan de Lenculenstraat (foto van de auteur, 2003)

opleiep⁹ - had een vierledige bestemming: ambtswoning van de Gouverneur (ofwel Commissaris van de Koningin), verblijfplaats van de koninklijke familie bij bezoeken aan de stad, vergaderplaats van de Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten, en behuizing van de kantoren van de Provinciale Griffie, inclusief het Provinciale archief. In januari van 1930 vond de aanbesteding plaats en al in augustus van 1932 werd de ambtswoning door de Gouverneur betrokken. De totale werkzaamheden duurden ongeveer vijf jaar, van januari 1930 tot 1 juli 1935, de datum van de officiële opening. De bouw werd uitgevoerd onder toezicht van bouwkundig ambtenaar eerste klas E.J. Stevens en hoofdingenieur Van Hamel. Verder werkten mee J. Emmen, hoofdconstructeur van de Rijksgebouwendienst, en F. Smets uit Den Haag, G. Alkema, bouwkundig ambtenaar te Heerlen, en J. van den Fabrie uit Leiden.¹⁰ De *Limburger* noemde tevens de bouwkundig ambtenaren Van Forreest en Bastmeyer. Bouwkundig ambtenaar eerste klas en cheftekenaar, C. Caspers ontwierp "de meeste metalen onderdelen zoals trap- en balkonhekken, verlichtingsornamenten en de stalen meubelen".¹¹

Afb. 4 Hof met gevel Gouverneurswoning (foto van de auteur, 2003)

Vanaf 1 januari 1944 behoorde het complex toe aan de provincie.¹² Van 1986 tot 1999 is het de zetel van het Hoofdbestuur van de Universiteit van Maastricht geweest en daarna is het onderkomen voor de Juridische Faculteit geworden.¹³ De toenmalige feestzaal wordt nu onder meer gebruikt voor congressen, studiedagen en buluitreikingen. Het exterieur heeft weinig veranderingen ondergaan, behalve aan de hofkant waar kort geleden discutabele moderne dakkapellen zijn geplaatst. Het interieur van het complex is voor het over grote deel intact gebleven, met uitzondering van enkele kamers en de meubilering van de Statenzaal. Bovendien zijn er in de loop der jaren enkele kunstwerken toegevoegd, zoals in 1999 het imposante Justitia beeld in de Griffie hal.¹⁴ In 1997 werd het complex tot beschermd rijksmonument verklaard.¹⁵

Een prestigieuze opdracht

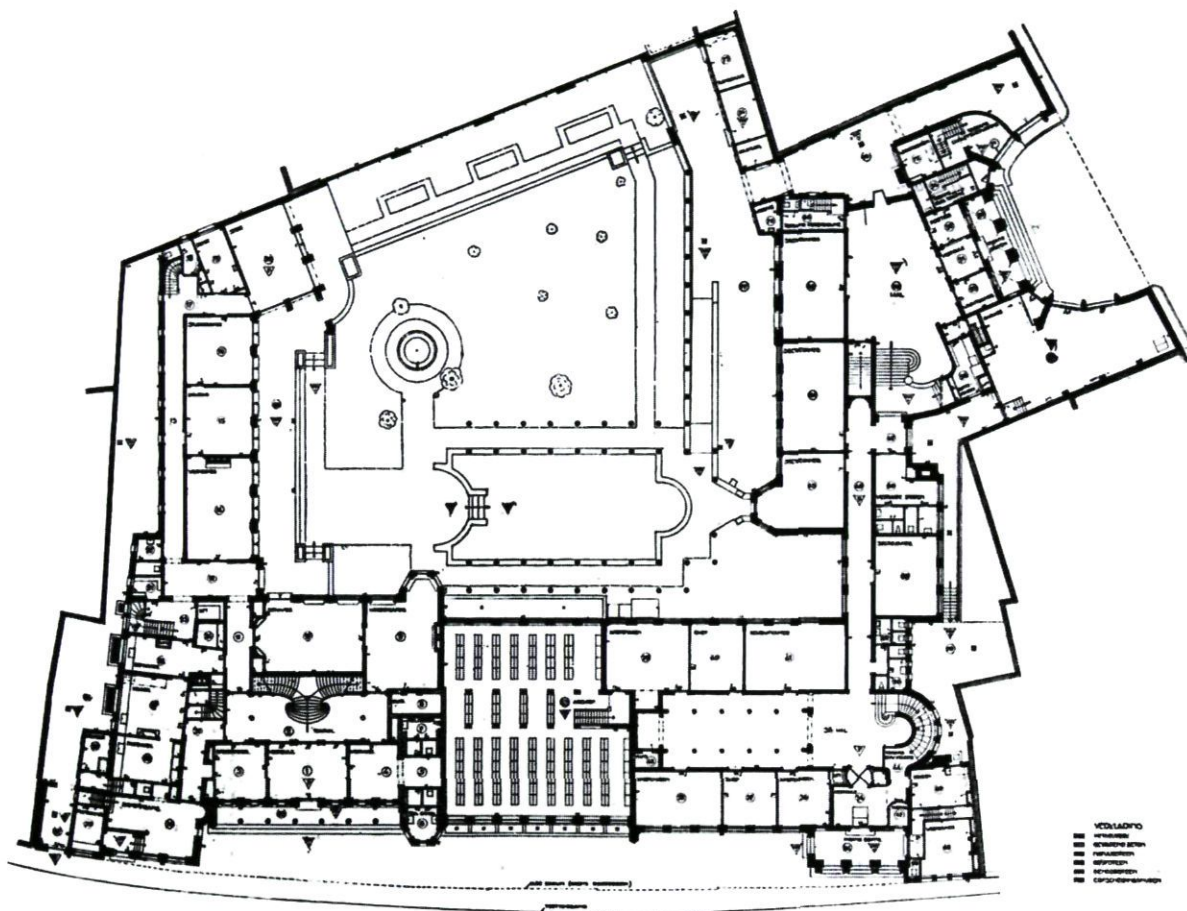
Het Gouvernementsgebouw was het eerste omvangrijke werk dat Bremer naar zijn ontwerp gerealiseerd zag worden. Het project voor de uitbreiding van het gebouw voor de Tweede Kamer te Den Haag, dat hij als adjunct van rijksbouwmeester

Knuttel in samenwerking met J. Prent in 1920 had ontworpen, werd ondanks de lof waarmee het was ontvangen, nooit uitgevoerd. Na de officiële opening van het complex te Maastricht legde Bremer vol trots de architectonische opvattingen en technische uitvoering met betrekking tot het complex uit in een artikel in de *Limburger Koerier* van 29 juni 1935. Een jaar later publiceerde hij in het blad, *Heerlen als mijn- en industriestad*, een uitgebreider artikel.¹⁶

De rijksbouwmeester vond de prestigieuze opdracht zeer aantrekkelijk, maar hij was zich tegelijkertijd bewust van de moeilijkheden van het ontwerp. Het bouwterrein was geaccidenteerd en had een eigenaardige, onregelmatige vorm. Daar kwam nog bij dat door bezuiniging de onteigening van de woningen hoek Papestraat-Bouillonstraat en Lanculenstraat niet door was gegaan, waardoor het nieuwe gebouw achter deze huizen om moest worden aangelegd. Bij de bouw van het complex speelden bovendien de belangen van verschillende partijen mee: de Provincie Limburg, het Ministerie van Financiën, de gemeente Maastricht, misschien zelfs het Koninklijk Huis. Tot nu toe is er weinig bekend omtrent de specifieke eisen. Wel weten wij uit de rede van de toenmalige commissaris van de Koningin, E.O.J.M. van Hövell tot Westerflier, dat J.C.E. van Lynden, chef van de Rijksgebouwdienst, en Bremer contact met hem zochten, om zijn wensen over de ambtswoning te horen. Bovendien wenste minister Ch. Ruys de Beerenbrouck (minister-president tussen 1929 en 1933) dat deze woning een *petit palais* zou worden.

Bremer ontwierp om de al bestaande fraaie tuin heen, een gebouw op een U-vormige plattegrond met het liggende deel aan de Papestraat-Bouillonstraat. De vleugel aan deze straat kreeg twee hoofdingangen en aan de uiteinden twee dienstingangen (de tweede ingang links werd later door een venster vervangen). De eerste hoofdingang leidt door middel van een monumentale trap naar de vroegere ontvangstruimtes en privé-appartementen. De appartementen, op de verdieping van deze vleugel en op de zuidelijke zijvleugel, waren met oog op de veiligheid en *privacy* aan de tuinkant gelegen. De tweede hoofdingang leidt naar een centrale hal die twee bouwlagen hoge is. Om deze hal heen waren toen de vertrekken van de Griffie kantoren geschaard. In dat gedeelte op de begane grond bevond zich ook een grote ruimte voor het Provinciaal Archief. Aan de Lenculenstraat, waar men via een monumentale ingang de toenmalige Statenzaal kan bereiken, ontwierp Bremer een functioneel pleintje waar de auto's gemakkelijk de bijgelegen garages konden inrijden. Het was toen een omstreden en tevens niet uitgevoerd plan om deze ingang als hoofdentree van het hele complex te gebruiken en deze van een plein te voorzien.¹⁷

Tijdens zijn studie aan de Polytechnische School te Delft was Bremer leerling geweest van de hoogleraren E.H. Gugel en later H.J. Evers, die volgens de methodes van de Franse Ecole de Beaux-Arts doceerden. In zijn monumentale ontwerpen hield Bremer trouw de geleerde regels aan. Maar bij het tekenen van de plattegrond van het Gouvernementsgebouw week hij van de academische principes van formele ordening, symme-

Afb. 5. Plattegrond van de begane grond (Bouwkundig Weekblad 48(1949), 561)

trie, axialiteit en ruimtelijke hiërarchie af en tekende hij de plattegrond, zoals hij het zelf noemde, 'als een puzzel'. Hij was hiertoe gedwongen door de onregelmatige vorm van het bouwterrein en vooral door zijn streven naar een functioneel gebouw. Het nieuwe complex zou – zoals de architect het zelf beschreef – "een aangenaam verblijf [worden] voor hen die er [moesten] wonen, in de tweede plaats voor de velen, die er [moesten] werken".³⁰

Toch resulteert deze plattegrond niet in een losse assemblage van verschillende ruimtes, zoals bijvoorbeeld de klassieke voorbeelden van de Romeinse Villa Hadriana te Tivoli (Italië), het pauselijke Lateraanse paleis te Rome en de in de nabijheid van Maastricht gelegen palts te Aken. De 'puzzel' van het Gouvernementsgebouw ligt ingesloten in een strak getekende vorm.

Om eenheid aan zijn ontwerp te geven, greep Bremer wel terug op de academische regels van de symmetrie en de helderheid van de gebruikte vormen van de afzonderlijke ruimtes en in de functionele circulatie die de plattegrond logisch maakt. De ruimtes met dezelfde functie werden strikt gescheiden en tegelijkertijd door lange gangen met elkaar verbonden. Het totaal resultaat was een monumentale plattegrond waar

het bouwkundige credo van 'eenheid in de veelheid' van H.P. Berlage waargemaakt werd.

Bremer was er van overtuigd dat een nieuw gebouw in de bestaande historische context moest passen. De nieuwe gevel van het Gouvernementsgebouw mocht het historische straatpatroon niet aantasten en moest bij de oude eenvoudige dak-aan-dak gebouwde huizen aansluiten. Dat was trouwens ook de wens van de leden van de schoonheidscommissie, bij wie Bremer bijzonder gewaardeerd was. Om die reden, werd de gevel aan de Papestraat- Bouillonstraat door zeven verschillende bouwdelen gevormd.¹⁸ Het gebouw sluit aan bij het bestaande straatpatroon door middel van twee symmetrisch opgestelde begrenzendende bouwdelen die de oude huizen parafaseren. Alle zeven bouwdelen wijken af van elkaar qua positie ten opzichte van de rooilijn, het aantal bouwlagen, alsmede de hoogte en vorm van hun daken en vensters. Al deze verschillen droegen een symbolische lading: ieder afzonderlijk bouwdeel weerspiegelde de functie van de achterliggende ruimte. De derde en vierde bouwdelen, het toenmalige representatieve gedeelte, zijn door twee pylonen begrensd. Daar hebben de vijf smalle vensters een zeer opvallende verticale strekking, ze zijn bovendien met natuursteen omlijst en door

een sluitsteen bekroond. Een rij ronde vensters, *oeils-de-boeuf*, die dicht onder de lijst zijn aangebracht, onderstrepen het belang van deze bouwdelen. De twee voornaamste ingangen zijn door een balkon met een bronzen hekwerk aangegeven. Maar bij het representatieve gedeelte rust het balkon op een sierlijke arcade met zuilen van syeniet (een soort graniet uit Noorwegen) en bij de Griffie op een simpele arcade met pilaster. Ook in het hof duiden de vrij streng getekende gevels de kantoren aan, terwijl de appartement door een open *portico* met lage en forse zuilen herkenbaar is gemaakt.

Aan de Lenculenstraat waar de visuele verbinding met het centrum van de oude stad niet meer bestaat, heeft de gevel een moderner karakter. Tussen de twee gebogen en lage vleugels van de garages rijzen majestueus drie hoge bogen van de ingang naar de Statenzaal met daarboven drie grote, rechthoekige vensters.

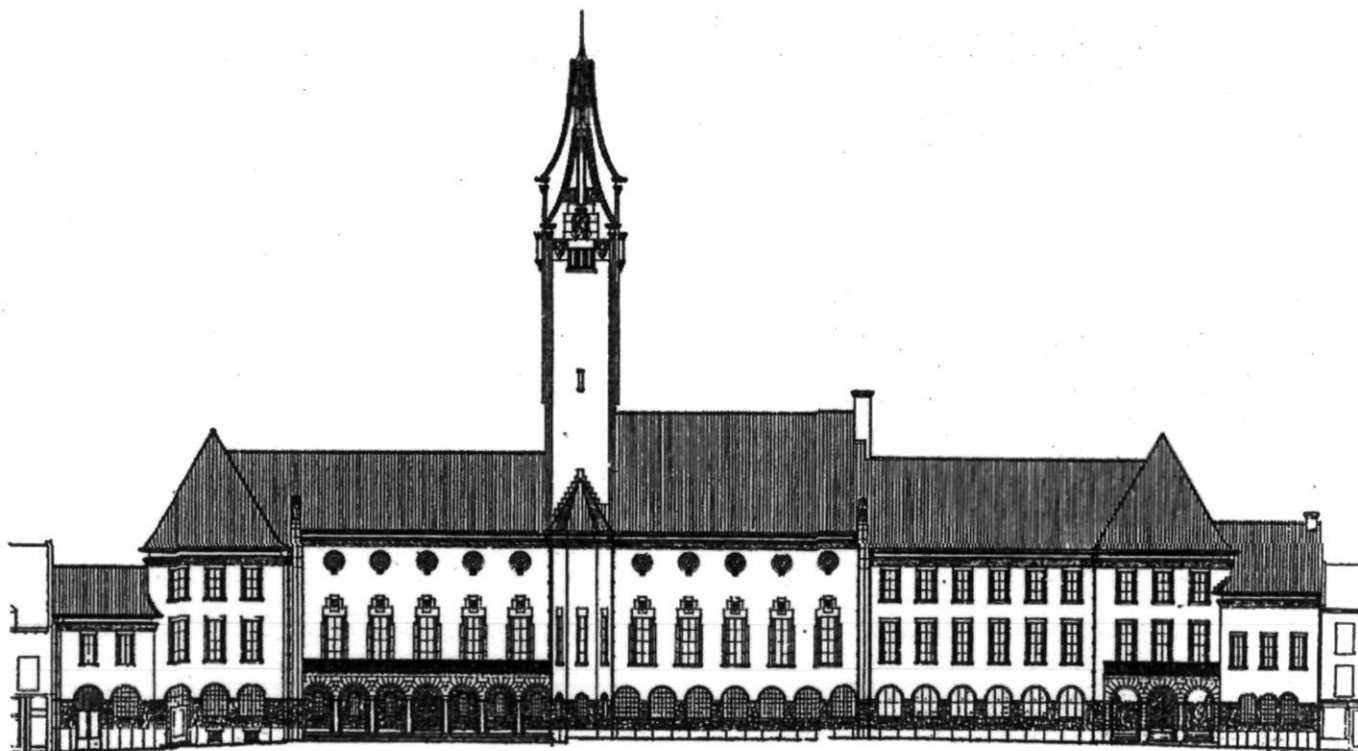
In een dergelijke versnippering van vormen en maten zocht Bremer naar architectonische verbindingselementen die eenheid aan het geheel konden geven. Hij gebruikte daarvoor een moderne vertaling van klassieke elementen: een fries, een basement en een arcade. De opvallende, in reliëf gemetselde fries en het hoge basement van gladde natuursteen en *bugnato rustico* (ruwe natuursteen) sieren het hele complex. De arcade, langs het hele complex, wordt als vensters of als loggia's gebruikt. De motieven van het basement in *bugnato rustico* en de arcade eindigen plechtig met de drie hoge bogen in ruwe natuursteen aan de Lenculenstraat.

De hoge toren, die tussen het representatieve gedeelte en de

Griffie oprijst, is een verbindingselement en monumentaal rustpunt tussen de ongelijke gedeelten van het complex. Daarbij is er een torenachtige erker, die tevens aan de tuinkant in spiegelbeeld wordt herhaald, als overgangselement tussen de toren en de straat aangebracht.

De zesenzeventigeneenhalf meter hoge toren heeft de plattegrond van een langgerekte rechthoek met de kortste zijde aan de Bouillonstraat.¹⁹ Daardoor krijgt de toeschouwer vanuit dat standpunt de valse indruk van een ranke toren, terwijl gezien vanuit het Vrijthof de toren vrij breed lijkt. De toren is door twee op elkaar geschoven lichamen gevormd, beide met steil en holgebogen zadeldaken die van een koperen beplating zijn voorzien en de toren een 'barok' toon geven. Het bovenste gedeelte van de toren is aan de voor- en achterkant met opvallend wit marmer versierd. Omdat een dergelijke smalle toren in Nederland vrijwel ongekend was, is het aannemelijk dat Bremer een buitenlands voorbeeld had.²⁰ Er zijn in het complex verschillende architectonische elementen die aan Italiaanse architectonische voorbeelden doen denken, zoals de marmeren representatieve trappen, de tongewelven met *cassettoni* van de representatiezalen en de loggia van de ambtswoning. Het is mogelijk dat Bremer voor de toren inspiratie opdeed in de toren van het *Palazzo Pubblico* van Siena, waar ook een combinatie van een bakstenen lichaam en een marmeren hoofdedeelte is.

In de constructie van het Gouvernementsgebouw mengde Bremer traditionele en moderne bouwmaterialen. Omdat er geen problemen met de fundering waren - gezien Limburg

Afb. 6. Tekening van de gevel aan de Bouillonstraat (Bouwkundig Weekblad 48(1949),562)

geen drassige bodem heeft – werd voor het complex een fundering op staal gebruikt. Het hele gebouw is voorzien van een skelet van gewapend beton met een invulling van baksteen. Bijzondere aandacht werd besteed aan de betonconstructie van de toren en de ondergrondse, twee verdiepingen hoge, brandvrije kluis. Ook de statige trap en de balkons werden op een betonskelet gebouwd. De berekeningen van het gewapende beton werden door rijksingenieur J. Emmen uitgevoerd.²¹ De vensters kregen moderne stalen kozijnen en een stenen omlijsting. Bremer onderstreepte in zijn artikels dat er bij het bouwen van het Gouvernementsgebouw naar werd gestreefd zoveel mogelijk inheemse materialen te gebruiken, hetgeen trouwens ook tot de officiële richtlijnen van de Rijksgebouwendienst behoorde.²² De bakstenen waren van Limburgs fabrikaat, de arcades en het hele basement werden in kunradersteen, een Limburgse mergel, opgetrokken en de daken werden met donkere verglaasde Limburgse pannen bedekt.

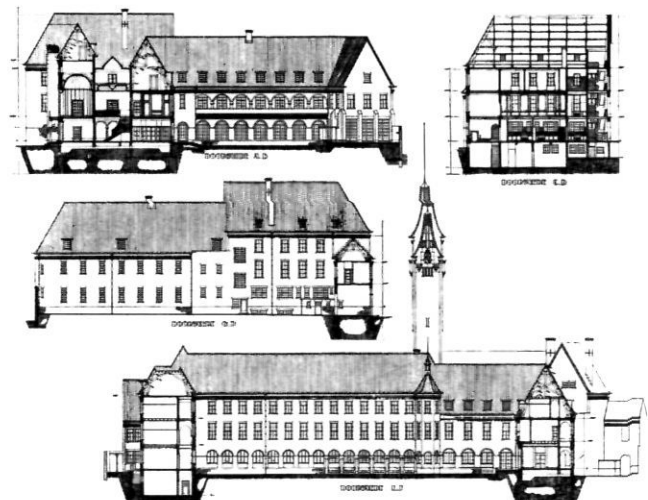
Een modern paleis met een traditioneel iconografisch programma

Chronologisch kan het Gouvernementsgebouw geplaatst worden naast het Stadhuis te Enschede (1929-1933) van G.W. Friedhoff (de latere rijksbouwmeester), hetgeen een geslaagde poging was om een moderne vorm te geven aan een typologisch traditioneel gebouw. In het geval van een provinciehuis daarentegen kan men niet van een al bestaande typologie spreken. De meeste provinciehuizen waren in stadsmonumenten ondergebracht, zoals het Paushuize te Utrecht en het Stadhouderskwartier te Leeuwarden, of bestonden uit statige woningen zoals in Den Haag aan het Korte Voorhout 9. Tijdens zijn ambt als rijksbouwkundige bij het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen liet J. van Lokhorst (1844-1906) belangrijk herstel en restauratiewerkzaamheden aan verschillende gebouwen uitvoeren om deze aan de modernere eisen van het provinciale bestuur te laten voldoen.²³ Dat was het geval bij het Provinciehuis te 's-Hertogenbosch en bij de Abdij te Middelburg, de historische zetel van de Staten van Zeeland die door J.A. Frederiks tussen 1885 en 1907 gedeeltelijk werd gerestaureerd. Rijksbouwkundige J.A.W. Vrijman zou later het Provinciehuis te Groningen, dat in de voormalige Sint Maartensschool was gevestigd, uitbreiden (1917).²⁴ Bremer zelf was tussen 1927-1930 bezig geweest met de uitbreiding en restauratie van het Paviljoen Welgelegen te Haarlem, met als doel dit tot zetel van de Provincie Noord-Holland te verbouwen.

In Maastricht werd Bremer geconfronteerd met het ontwerpen van een multifunctionele opgave: niet alleen een kantoor- en vergadergebouw, maar ook een ambtswoning en een pied-à-terre voor de koninklijke familie, overeenkomstig met de functies van het vroegere gebouw, en zoals het geval was bij het Abdijcomplex te Middelburg. In een artikel in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 5 juli 1935 schreef een journalist dat het complex te Maastricht "door een zorgvuldige keus van het gebruikte materiaal een voortreffelijk geheel [had] verkregen, dat een rustige moderne

geest [uitademde] en bepaald een paleiskarakter [vertoonde]".²⁵ Er zijn elementen die het Gouvernementsgebouw in verband brengen met de middeleeuwse paltzen. Ten eerste de dubbele functie van woning en diensten, en ten tweede enkele markante bouwkundige elementen die ook bij de paltzen horen. Wij noemen hier: het koninklijke appartement dat op de eerste verdieping was gelegen, de rijk versierde ontvangst- en feestzalen met hun opvallende Romeinse tongewelven met *cassettoni*, de keizerlijke nis bij de ontvangstzaal, het balkon, de lange gangen die de verschillende vertrekken verbinden. Daarbij is de binnentuin niet alleen op te vatten als een relict van de vroegere groenaanleg, maar ook als een referentie naar de historische agrarische nevenfunctie. De kapel, die in de paltzen altijd aanwezig was, ontbreekt, hoewel de hal van de Griffie, met de *basilicale* aanleg - de arcades op zuilen, de galerij en de overkapping, hier van kristalglas – een kerkelijke ruimte parafraseert. Deze veronderstelling van een typologisch verband tussen het Gouvernementsgebouw en de paltzen wordt versterkt door het feit dat juist voor de bouwtijd van het Gouvernementsgebouw de aandacht voor paltzen in Nederland en Duitsland groot moet zijn geweest. Al in de negentiende eeuw bestonden er reconstructietekeningen van diverse keizerlijke complexen, en dan met name in Duitsland.²⁶ Omdat kennis over de onderdelen en de totale opzet ruim voor handen was, is het aannemelijk dat Bremer, die op zoek was naar een typologie voor zijn complex, zich liet inspireren door de antieke keizerlijke gebouwen.

Het exterieur van het Gouvernementsgebouw met zijn strenge soberheid imponeert en straalt gezag en orde uit maar verhuult een overdadige rijkdom in het interieur. Hier week Bremer af van de al eerder genoemde officiële richtlijnen omtrent de bouwmaterialen. De bijzondere stenen en het hout die aan het interieur van het complex een weelderig aanzien geven, wer-

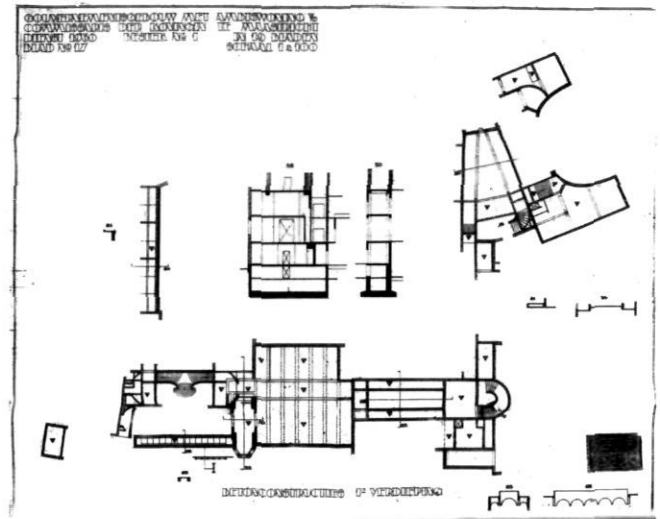
Afb. 7. Verschillende doorsneden van het gebouw (*Bouwkundig Weekblad* 48(1949), 561)

den met dat doel uit het buitenland gehaald. Het cassettenplafond van de statige ontvangst- en feestzaal is van donkerrood hout en afkomstig uit Californië. De wanden van alle vertrekken en gangen werden met Italiaanse travertijn of marmer bedekt. De zalen werden door prachtig kleurrijk bouw materiaal versierd: zwart, zwartbont, blauwwit en grijs geaderd marmer uit Silezië (Polen), syenitsteen en kolmörder, een lichtgroen marmer uit Zweden. De meubilering werd deels zorgvuldig uitgezocht uit de inrichting van het oude Gouvernementsgebouw en deels nieuw ontworpen.

In het boek *De Rijksbouwmeesters* staat dat Bremer een aantal representatieve vertrekken van het Gouvernementsgebouw ontwierp, "waarschijnlijk samen met zijn architect Aloysius A. van Hemert".²⁷ Bouwkundig ambtenaar A.A. (Louis) van Hemert (1891-1970), naaste medewerker van Bremer, zorgde voor vrijwel het hele interieur van het gebouw van de Hoge Raad te Den Haag, waarvan de bouwtekeningen al in 1931 klaar waren, maar werkte niet in Maastricht.²⁸ Deze veronderstelling is waarschijnlijk gebaseerd op de opvallende overeenkomsten die de interieurs van de twee gebouwen vertonen. Ten eerste het gebruik van bijzondere natuurlijke materialen van buitenlandse afkomst en ten tweede de toepassing van een bepaald iconografisch programma. Kunstenaars die zeer waarschijnlijk door Bremer zelf waren aangesteld, werkten tezamen aan de decoratie van beide gebouwen. Een gebouw was het resultaat van de samenwerking van architect, medewerkers, kunstenaars en ambachtslieden. Dat was destijds een gangbaar denkbeeld, en kunstenaars zoals H.P. Berlage, A.J. Derkinderen en R.N. Roland Holst streefden naar de eenheid van de kunsten leidend tot een ideale gemeenschapskunst.²⁹ Bremer bedankte Roland Holst, die de wandversiering van de grote rechtszaal van de Hoge Raad had ontworpen, omdat hij 'door zijn werk aan [het] gebouw beteekenis had willen geven'.³⁰ Bremer liet nimmer na ook minder belangrijke medewerkers met nadruk te bedanken.

Van de in de *Limburger Koerier* geciteerde zesentwintig ondernemers die aan het complex te Maastricht werkten, kwamen er slechts acht uit Limburg. Zelfs de aannemer, Van Hoek, kwam uit Delft. Het is niet duidelijk of dit kwam doordat Limburg toentertijd een agrarische provincie was of dat het een specifieke keus van de Rijksgebouwendienst was. De kunstenaars waren wel uit Maastricht en hoorden bij de *Kunstvereniging Limburg*.³¹ Uitzondering is de Hagenaar H. Hekkema die een van de wanden van de hal van de Griffie met een groot wandfresco decoreerde.³² Het fresco stelt de ordening voor van de wetgever na de overwinning op het groepsegoïsme. In de gangen op de eerste verdieping rond deze hal bevinden zich muurschilderingen van H.A. Jelinger van landschappen en een nieuw stadsgezicht van Maastricht, met daarop bestaande en goed herkenbare monumenten.³³

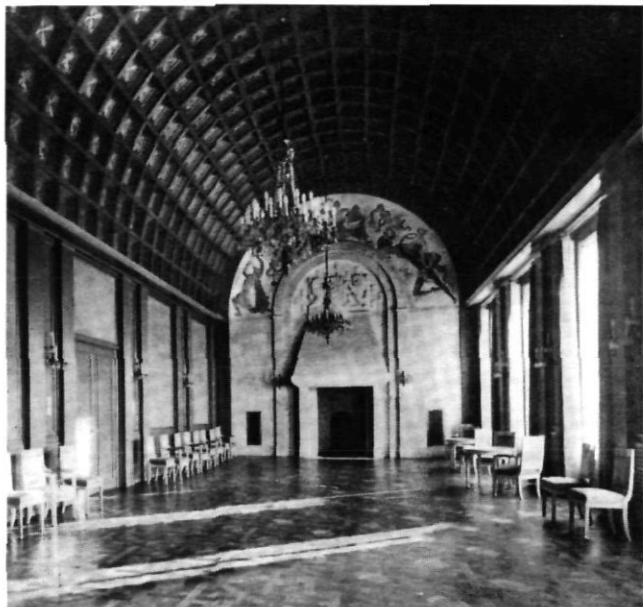
Jkvr. J.C. Michiels van Kessenich maakte boven de schouw van de feestzaal een wandschildering met een symbolische voorstelling van muziek.³⁴ De glazeniers J.A.H.T. Nicolas en J. Grégoire verzorgden de gebrandschilderde ramen van respectievelijk de Statenzaal, door de 'Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij' geschonken, en de trappenhal aan

Afb. 8. Betonconstructie eerste verdieping (Nationaal Archief, afdeling Kaarten en tekeningen, 4. RGD, inv.nr. 2091)

de Lenculenstraat, gift van de leden van de Provinciale Staten aan de provincie.³⁵ De zes gebrandschilderde ramen van de Statenzaal stelden de ontwikkeling van Limburg als cultuurcentrum en staatkundig complex voor. De geschiedkundige conceptie van deze ramen was van de historicus P.J.M. van Gils en werd door de gemeentearchivaris van Roermond, Pyls, verwerkt. Op vier van deze ramen zijn taferelen van de geschiedenis van de provincie afgebeeld, van de komst van Sint Servatius in Maastricht tot het vredetraktaat van Venlo. Bij een ander raam is het ontstaan van het bisdom Roermond onder jurisdictie van de aartsdioceses van Utrecht en de Maastrichtse bisschoppen, herdacht. Op het laatste raam zien wij de wapens die de geschiedkundige oorzaak van de wording van Limburg tot Nederlandse provincie zouden moeten aanduiden: het wapen van de zeventien gewesten van 1567, het Franse Keizerlijke wapen, het wapen van koning Willem I en tenslotte het wapen van de Nederlandse Staat. Twee van de drie gebrandschilderde ramen in de trappenhal aan de Lenculenstraat, beelden het Gelukkige Gezin, het Geloof en de Godsdienst af. Het derde raam toont de Barmhartigheid en de Rechtvaardigheid met op de achtergrond het nieuwe Gouvernementsgebouw, een zeer opvallend Nederlands wapen voltooit het geheel. Er is een groot stilistisch verschil in het werk van deze twee glazeniers. De taferelen van Nicolaas zijn realistisch en niet tweedimensionaal, zoals toen wel de gangbare stijl was. De kunstenaar streefde – net als Bremer – naar een in de omgeving passend ontwerp.³⁶ Grégoire had meer aandacht voor het symbolisme. Zijn composities zijn meestal driehoekig en de tweedimensionale figuren zijn zwart omlijst.

Op de gevels van het Gouvernementsgebouw weerspiegelt het beeldhouwwerk van de Maastrichtse C.H.M. Vos (1888-1954) het iconografische programma van het interieur af. Aan de Bouillonstraat zien we op de eerste pyloon het Familieleven en op de tweede pyloon de Arbeid onder bescherming van de Nederlandse Maagd, het Staatsgezag. Op de gevel aan de Len-

Afb. 9. Feestzaal (J. Daniels, *Het Gouvernementsgebouw te Maastricht, beknopte geschiedenis en beschrijving, Gulden Reeks van Limburgse Monumenten, nr. 13, Limburg 1959, 13*)

culenstraat zijn er drie beelden, die het Bestuur geflankeerd door Landbouw en Industrie voorstellen en die door een grote afbeelding van het Nederlandse wapen worden bekroond.³⁷ Het totale iconografische programma had een zware politieke lading. Ten eerste werd het behoren van Limburg tot de Staat Nederland als een historisch, onbetwistbaar feit gepresenteerd. Daarmee werd de geschiedenis van Limburg in zekere zin herschreven. Zo werd verzwegen dat de provincie in de negentiende eeuw gedeeltelijk had toe behoord aan België (1830-1839) en Duitsland (1848-1867). De periode waarin Limburg in de zeventiende eeuw tot de Republiek van de Verenigde Nederlanden behoorde, werd versimpeld en geïdealiseerd. De stad Maastricht was door Frederik Hendrik in 1632 gewapend ingenomen, maar de stadhouder van Holland bleef regeerde na 1632 naast de prins-bisschop van Luik.³⁸ De twee herigheid kwam ook tot uitdrukking in het voor dubbel bestuur ingerichte stadhuis van de Hollandse architect Pieter Post. Er werd bovendien nadruk gelegd op de beschermende en richtinggevende taak van de staat die ten opzichte van de nieuwe provincie met 'barmhartigheid en rechtvaardigheid' werd uitgevoerd. Tenslotte wilde men met verschillende afbeeldingen van tafereelen uit de katholieke traditie en geschiedenis, de zekerheid geven van de vrijheid voor de katholieke bevolking in de protestante staat.

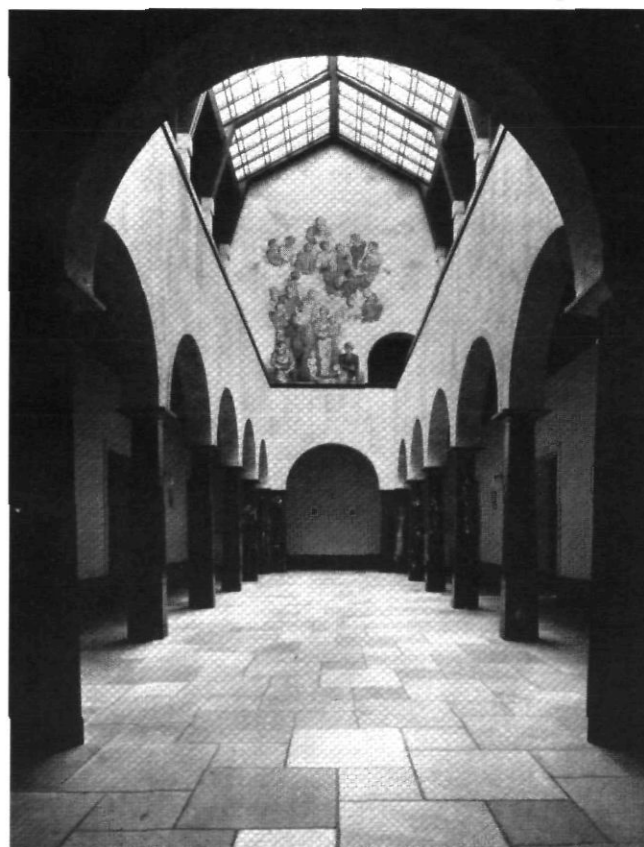
Vanuit het iconografische standpunt is de toren als versteende getuigenis van de eenheid van de provincie echter de bekroning van het hele gebouw. Boven de hoge ramen van het representatieve gedeelte aan de Papestraat-Bouillonstraat zijn de wapens van de tien grootste gemeenten van Limburg afgebeeld. Op de toren schittert in marmer het wapen van de Provincie Limburg.

Kunsthistoricus J. Slagter kwam in een artikel in 1933 tot de conclusie dat er geen esthetische motieven waren voor de bouw van de toren en dat de toren ook geen praktisch nut had.³⁹ Terecht noemde hij de toren 'een paradetoren'. De toren had inderdaad de functie van *landmark* in de stad. Bremer zelf schreef dat hij de plaatsing van het nieuwe monumentale Gouvernementsgebouw niet representatief vond en daarom het gebouw in de verte door zijn toren wilde laten spreken. Was dat de reden waarom de toren in Limburg de meeste afkeuring ontving?

Receptie

De *Limburgse Koerier* van 29 juni 1935 stond bol van negatieve uitlatingen over het gebouw. De vreemde toren werd vergeleken met een Mongoolse pagode of een 'uit de kluiten vergroeid schildwachthuisje'. In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 5 juli 1935 schreef een journalist dat men zich in Limburg vertwijfeld afvroeg of deze toren met zijn uitspringende punten in de dakconstructie, geplaatst was in de onmiddellijke nabijheid van de grens, om het land van de Chinezen van Europa aan te kondigen.

De toren zou in de nabijheid van de heilige torens van de Sint

Afb. 10. Hal van de Griffie met wandfresco van H. Hekkema (J. Daniels, *Het Gouvernementsgebouw te Maastricht, beknopte geschiedenis en beschrijving, Gulden Reeks van Limburgse Monumenten, nr. 13, Limburg 1959, 15*)

Afb. 11. Trappenhal aan de Lenculenstraat (foto van de auteur, 2003)

Servas en de Sint Jan, het historische stadssilhouet van Maastricht aantasten. Eigenlijk was de toren niet meer dan vier meter hoger dan de klokkentoren van het Stadhuis en twee meter minder hoog dan de twee torens van de Onze Lieve Vrouwe kerk.⁴⁰ Daarmee was Bremers toren toch niet enorm imposant in het Maastrichtse landschap. Slagter beschouwde de toren, in het reeds geciteerde artikel, terecht als een zichtbaar teken van de bouwkunst uit die periode. Hij schreef: "[h]adden van ouds alleen de kerken, stadhuisen en stadspoorten het torenprivilege, nu schijnen ook winkels, bankgebouwen, kantoorcomplexen, musea het aan hun eer verplicht te zijn er een toren op na te houden". Deze tendens kan in verband worden gebracht met de destijdse bewondering van de Nederlandse architecten voor het raadhuis te Stockholm (1912-1923) van R. Östberg, met een imposante toren aan het water.

Een dergelijke sociale of politieke, symbolische betekenis van torens paste niet in de inheemse architectonische Limburgse traditie. In tegenstelling tot Noord-Nederland, België, Zweden, Denemarken en Italië, bezaten torens in Limburg meer een kerkelijke en religieuze waarde.

Afb. 12. Jan Grégoire, gebrandschilderd raam trappenhal aan de Lenculenstraat. Barmhartigheid en Rechtvaardigheid met op de achtergrond het nieuwe Gouvernementsgebouw (foto auteur, 2004)

De kritiek in Limburg was niet louter esthetisch. Het ontwerp van het Gouvernementsgebouw werd net voor de aanbesteding, in januari 1930, openbaar gemaakt, waarschijnlijk om de gevreesde kritieken te vermijden. Inderdaad reageerde de *Limburgse Kustkring* heftig met een telegram aan de minister van Binnenlandse Zaken, waarin de keuze van de rijksarchitect zwaar werd bekritiseerd, omdat de Hollandse architect "niet het geringste inzicht in het karakter van Maastricht" bezat.⁴¹ Toen het Gouvernementsgebouw officieel werd geopend, vroeg men zich in de *Maasbode* af "[w]aarom moeten dergelijke gebouwen door een officieel persoon geschapen worden? Waarom mocht niet een Limburger de kans krijgen, zijn gewest te sieren met een gebouw, dat bestemd is tal van jaren te blijven bestaan en dat een bewijs had kunnen worden van Limburgsch talent?". Door deze foutieve keus was het complex 'geen zuidelijk gebouw' en meer een 'protestants klooster' geworden.⁴² De strijd of rijksgebouwen wel of niet door rijksambtenaren ontworpen moesten worden was een lang besproken item in het *Bouwkundig Weekblad* en in Limburg waren er architecten (waaronder landelijk bekende

Afb. 13. Detail van de houten trap (foto van de auteur, 2004)

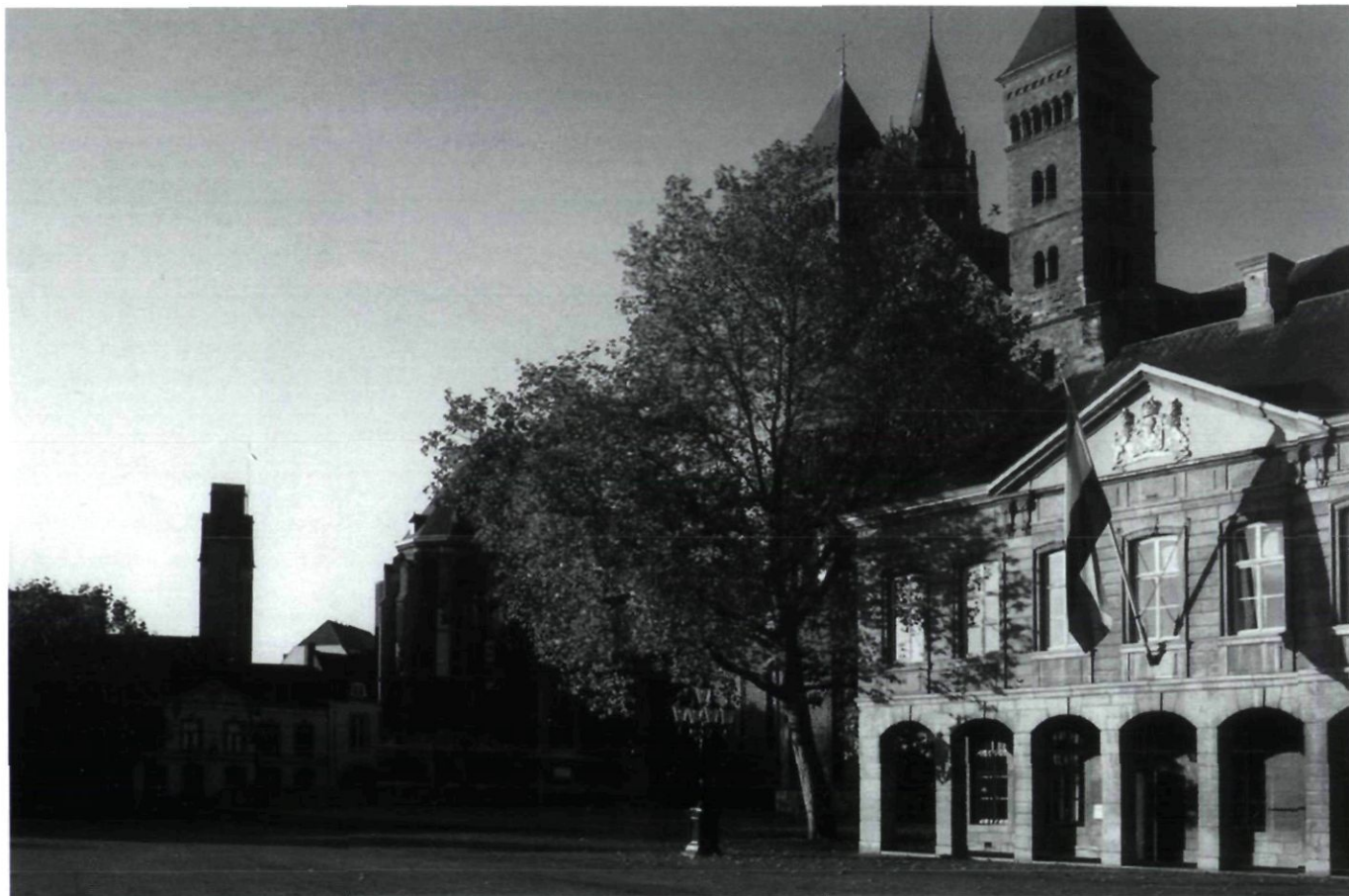
namen, zoals F.P.J. Peutz) die een dergelijke opdracht hadden geambieerd.

Tijdens de officiële opening van het Gouvernementsgebouw onderstreepten de autoriteiten het concept van nationale eenheid: "Het gebouwencomplex [...] heeft [...] een zeer groote symbolische beteekenis [...] wij hebben hier een gebouw, gesticht voor rekening van het Rijk, dat in gebruik wordt gegeven aan de provincie [...] de provincie als zelfstandig geheel, doch als onderdeel tevens van het koninkrijk".⁴³ Voor Minister P.J. Oud was het gebouw "de levende getuigenis van nationale samenhang".⁴⁴ Dat bijna krampachtig aansturen op een landelijke 'eenheid' houdt verband met de historische ontwikkeling van de verhoudingen tussen de provincie Limburg de Nederlandse staat. In 1830 had de bevolking van Limburg gekozen om bij België te horen, met uitzondering van Maastricht waar "een vastbesloten Nederlandse vesting-commandant [...] de stad onder Nederlands gezag" hield.⁴⁵ Vooral op het platteland heerste een sterk anti-Nederlandse stemming. De provincie Limburg begon pas in 1839 vorm te

Afb. 14. De toren van het Gouvernementsgebouw gezien vanuit hof (foto van de auteur, 2003)

krijgen toen Limburg tussen Nederland en België werd verdeeld. In 1842 wilden enkele separatisten zich van Nederland afscheiden en daarom maakte Limburg tussen 1848 en 1867 voor korte tijd deel uit van de Duitse Bond. Pas later zou de provincie tijdens de Conferentie van Londen (1867) definitief aan de Nederlandse Staat worden toegevoegd. De toevoeging van Maastricht aan Nederland gebeurde met weinig enthousiasme van beide kanten. De Maastrichtse bevolking 'hechte aan het stadseigene, [en] hield niet van bemoeienis van buitenstaanders en zeker niet van 'Hollanders', waartoe zo ongeveer het gehele Nederlandse volk ten noorden van Sittard behoorde".⁴⁶ In 1925 werd zelfs door een aantal Maastrichtenaars een actie ondernomen tegen de toenemende vernederlandsing van het Maastrichtse openbare leven. Typerend is dat, hoewel de Nederlandse Staat destijds het gebruik van de Franse taal in het handelsverkeer verbood, als herhaling van een oud verbod van Willem I in 1823, men na honderd jaar (en nog steeds) als aanduiding van de commissaris van de koning het Franse woord 'gouverneur' gebruikte. De bouw van het nieuwe Gouvernementsgebouw – evenals de

Afb. 15. De toren van het Gouvernementsgebouw (links) gezien vanaf het Vrijthof (foto van de auteur, 2003)

bouw van de Maasbrug - was een politieke zaak. Men kan zich, met reden, afvragen waarom een zo aanzienlijk complex in Maastricht werd neergezet in een historische periode waarin zowel de landelijke als de wereldeconomie was ingestort. De Nederlandse economische situatie was in die tijd zo slecht dat toen de werkzaamheden in Maastricht halverwege waren, de bouw dreigde te stoppen. Volgens *De Nieuwe Koerier* van 2 juli 1935, kon men de werkzaamheden alleen hervatten dankzij een rentedragend voorschot van de provincie Limburg aan het rijk. Tijdens de officiële opening van het Gouvernementsgebouw te Maastricht kon men luisteren naar de 'merkwaardige' - zoals de plaatselijke pers terecht opmerkte - rede van minister-president H. Colijn. Hij spendeerde weinig woorden aan het nieuwe complex, maar hield een politiek betoog om de inwoners van de nieuwe provincie bewust te maken van de mogelijkheid voor Limburg om de Nederlandse staat uit de economische crisis te helpen. Colijn wees op de benoeming van de Limburgse H.C.J.H. Gelissen, directeur van de provinciale elektriciteitsmaatschappij, als minister van economische zaken in zijn tweede kabinet.⁴⁷ De Kempense steenkolenmijnen die tussen 1917 en 1937 tot volle productie kwamen zouden de industriële ontwikkeling en dus de welvaart moeten brengen en niet alleen in Limburg. Daarom sprak Colijn over

"de stremming, die het goederenverkeer [ondervond]" als kern van de nationale economische crisis en hoe de invoer en de uitvoer nauw samen hingen. "Grote invoer en uitvoer hebben tengevolge een intensieve handelsbeweging en een levendig scheepvaartverkeer".⁴⁸ Colijn wees met deze woorden duidelijk op het voor heel Nederland geldende economische belang van Maastricht, de moderne bastion aan de Maas. Het nieuwe Gouvernementsgebouw was de bekroning van alle inspanningen om de handelsvaart op de Maas te verbeteren - ingezet met het aanleggen van het Julianakanaal, en afgerond met de bouw van de nieuwe Wilhelminabrug en de restauratie en uitbreiding van de Sint Servaasbrug - en de definitieve bevestiging van de aanwezigheid van de Nederlandse staat in deze afgelegen provincie.

De toren van het Gouvernementsgebouw, die goed zichtbaar is vanaf de Maas, moest ook aan de voorbijvarende schepen de trotse aanwezigheid van een Nederlands rijksgebouw in de stad laten zien: het stempel van de Staat waar de provincie nu definitief bij hoorde.

De aard van de kritiek op Bremers Gouvernementsgebouw bewijst dat de rijksbouwmeester met zijn ontwerp voldoende had beantwoord aan de verwachtingen van de opdrachtgever, de Nederlandse staat.

Het lijkt er echter op dat in de Nederlandse vakwereld het complex te Maastricht met weinig enthousiasme werd ontvangen, met uitzondering van H.P. Berlage die na de officiële opening, afbeeldingen van het Gouvernementsgebouw opnam in het zesde deel van zijn boekenreeks over moderne architectuur in Nederland. Het *Bouwkundig Weekblad* daarentegen, waarin vrijwel al Bremers ontwerpen, met foto's en/of tekeningen, uitvoerig besproken werden, besteedde er vreemd genoeg geen woord eraan. In een nummer van juni 1935 kwam er wel een uitgebreid artikel over het nieuwe Boijmans Museum te Rotterdam van A.J. van der Steur, dat bijna tegelijkertijd met het Gouvernementsgebouw officieel werd geopend. Daarnaast treffen wij in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 5 juli 1935 een lovend artikel aan over het Gouvernementsgebouw, ook al stond dit stuk onder een uitgebreider artikel over de aanstaande opening van het Rotterdamse museum van Van der Steur. Pas toen Bremer in 1949 overleed, kreeg het Gouvernementsgebouw aandacht in het *Bouwkundig Weekblad Architectura*. Hierbij werden de plattegrond, de gevel aan de Papestraat-Bouillonstraat, de secties en twee foto's van het complex van Maastricht, als illustratie gepubliceerd bij de lovende necrologie van Friedhoff.⁴⁹

Het Gouvernementsgebouw werd als een van de symbolen van de Nederlandse architectuur door de Nederlandse Tentoonstellingsraad gekozen. Foto's van de gevel aan de Bouillonstraat werden verschillende malen tentoongesteld, bijvoorbeeld bij de Royal Scottish Academy te Edinburg in 1936 en bij *Nederland bouwt in baksteen 1800-1940* in het Museum Boijmans van Beuningen in 1941. Ook veel later, in 1971, werden deze foto's bij de tentoonstelling *Naar het nieuwe bouwen* in het Abbemuseum te Eindhoven geëxposeerd.

Heden ten dage lijkt de twist rond het Gouvernementsgebouw en zijn toren vergeten. Tussen 1985 en 1986 werd er in een ander politieke klimaat een nieuw complex voor het alsmaar groeiende provinciale overheidsapparaat gebouwd. Dit maal wel volgens de oude wensen van de Limburgse bevolking buiten het oude centrum van de stad, aan de linkeroever van de Maas, en naar ontwerp van een Maastrichtse architect, G.W. Snelder.

In het blad *Limburg 1839-1939 Van ploeg tot afbouwhammer*, uitgegeven in Maastricht ter herdenking van de eerste poging tot toevoeging van de provincie aan de Nederlandse Staat, werd – zoals vaak te lezen is – de naam Bremer niet in verband gebracht met het Gouvernementsgebouw. Er werd wel een scherpe opmerking gemaakt over zijn architectuur. Wij lezen: "[w]e herkennen in de hoofdvormen [van het Gouvernementsgebouw] een poging om iets traditioneels te handhaven en tevens ook wat modern te wezen". Inderdaad is Bremer erin geslaagd om een imposant en harmonisch meervormig complex te ontwerpen dat, zonder een historiserend gebouw te zijn, goed past in het delicate stedelijke weefsel van de oude binnenstad van Maastricht.

Het Gouvernementsgebouw werd met pracht en praal gebouwd als teken van de macht van de Nederlandse Staat in Limburg. Vandaag de dag heeft het gebouw zijn functie van provinciehuis en zijn politieke lading, in de veranderde histo-

rische en politieke context, verloren. De voorbijganger zal nauwelijks naar het gebouw opkijken en de inwoners van Maastricht zullen vragen over zijn geschiedenis niet kunnen beantwoorden. Het Gouvernementsgebouw verdient het een aanzienlijke plaats te krijgen binnen de architectuurgeschiedenis, en niet alleen door zijn vormgeving. Het is opmerkelijk hoe geniaal Bremer een groot complex heeft ontworpen dat qua vorm en materialen de harmonie van de oude stad niet verstoort. Een wijze les voor architecten die vandaag de dag worden geconfronteerd met het ontwerpen van nieuwbouw binnen een historische context.

Noten

- ¹ Dit artikel is een bewerking met toevoeging van extra informatie, van een gedeelte van de doctoraalscriptie *Gustavus Cornelis Bremer rijksbouwmeester 1880-1949*, waarop de auteur in augustus 2003 afstudeerde aan de Universiteit Utrecht onder begeleiding van Marie Therèse van Thoor. Met dank aan Marieke Kuipers en Dirk J. de Vries voor hun waardevolle steun tijdens het redigeren en schrijven van het artikel en aan Astrid Homan en Arne Visser voor de Nederlandse ondersteuning.
- ² C. van der Peet en G. Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995.
- ³ Afdeling A der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg. Eerste stuk, de monumenten in de gemeente Maastricht*, Den Haag 1976 (ongewijzigde herdruk van de eerste editie Den Haag 1926-1953), 103-106.
- ⁴ W. Lern, *Maastricht door veranderingen heen*, Zaltbommel 1994.
- ⁵ Jaarverslag RGD 1928, Den Haag 1929, 30-33. (Volg.nr. 16 Bouw Gouvernementsgebouw met woning Commissaris der Koningin te Maastricht, opdracht nr. 152, raming f. 900.000).
- ⁶ Rede van de Commissaris der Koningin, baron van Hövell (RijksArchief Limburg-Provinciaal Bestuur van Limburg 1914-1943, code 04.07A/inv.nr. 1220, dossier 44. 26).
- ⁷ G.C. Bremer, 'Architectonische opvatting en technische uitvoering', *Limburger Koerier Maastricht*, 29 juni 1935.
- ⁸ Gemeentearchief Maastricht, Dienst Stadsontwikkeling 1918-1943/inv.nr. 3236 (brief van de Schoonheidscommissie, 6 januari 1930, getekend J. Kalf secretaris). Bremer werd in september 1933, lid van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg (Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, *Jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg*, (juli, augustus, september 1993, 11).
- ⁹ Jaarverslag RGD 1937, Den Haag 1938.
- ¹⁰ RijksArchief Limburg-Provinciaal Bestuur van Limburg 1914-1943, code 04.07A/inv.nr. 1220, dossier 44. 26.
- ¹¹ G.C. Bremer, 'Het nieuwe Provinciaal Gouvernementsgebouw te Maastricht', *Heerlen als mijn- en industriestad: het centrum der Limburgse industrie*, (1936), 20. Casper Caspers (1908-1985) was bouwkundige en architect. Hij werkte bij de Rijksgebouwendienst tussen 1926 en 1973 (Van der Peet en Steenmeijer 1995, 642).
- ¹² J. Daniels, *Het Gouvernementsgebouw te Maastricht*, Gulden Reeks

- van Limburgse Monumenten nr. 13, Maastricht 1959, 25.
- ¹³ Vriendelijke mededeling P. Pelzer, afdeling Bouwzaken van de gemeente Maastricht.
- ¹⁴ Het Justitia beeld is door C. Vos in 1924-1925 ontworpen en sierde de gevel van het gerechtsgebouw aan de Oude Minderbroedersberg. Toen het provinciehuis in 1999 als zetel van de juridische faculteit van de universiteit werd verbouwd, werd het beeld naar de hal overgeplaatst. (Vriendelijke mededeling S.E. Minis, afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente Maastricht).
- ¹⁵ Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, registratie nr. 506629 (6 februari 1997).
- ¹⁶ Bremer 1936, 11-20.
- ¹⁷ R. Stenvert en C. Kolman, *Monumenten in Nederland*, Maastricht 2003, 221.
- ³⁰ Bremer 1935.
- ¹⁸ Brief van de Rijksgebouwendienst aan de gemeente Maastricht, aanvraag toestemming voor gewapend beton (13 december 1934) Gemeentearchief Maastricht, inv.nr. 3236.
- ¹⁹ Vriendelijke mededeling S.E. Minis.
- ²⁰ Er zijn wel enkele voorbeelden van een slanke toren zoals: het raadhuis van Usquert (1929) en het Jachtslot St.-Hubertus te Hoenderloo (1914-1920) van H.P. Berlage en niet uitgevoerde ontwerpen, zoals het prijsvraagontwerp voor het stadhuis van Rotterdam (1913) van K.P.C. Bazel en het prijsvraagontwerp voor het gebouw van de Tweede Kamer te Den Haag (1920) van G. Friedhoff.
- ²¹ Nationaal Archief te Den Haag, Afdeling Kaarten en tekeningen, 4. RGD, inv.nr. 2091; Gemeentearchief Maastricht-archief Dienst Stadsontwikkeling 1918-1943/inv.nr. 3236.
- ²² Van der Peet en Steenmeijer 1995, noot 46, 520.
- ²³ Van der Peet en Steenmeijer 1995, 240-243.
- ²⁴ Vriendelijke mededeling F. de Boer, afd. Communicatie en Kabinet, Provincie Groningen.
- ²⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 5 juli 1935, 2.
- ²⁶ Vriendelijke mededeling R. Rijntjes. 'In Duitsland verscheen een monografie over Goslar met uitgebreide reconstructietekeningen van Uvo Hölscher/Hoelscher (1927), in Nederland een beknopte monografie over het Valkhof van P. Leendertz (1930) en in Utrecht werd tussen 1929 en 1933 het reeds bekende paleis Lofen archeologisch onderzocht en getekend door W. Stooker' (R. Rijntjes).
- ²⁷ Van der Peet en Steenmeijer 1995, 496.
- ²⁸ A.A. (Louis) van Hemert was sinds 1919 bouwkundig ambtenaar, hij werd in 1938 hoofdamtenaar en pas op 18 juni 1946 architect. (verdere informatie: R. Zaccagnini-Visser, *Aloysius Adrianus van Hemert (1891-1970)*, verslag voor de Rijksbouwdienst [manuscript], Den Haag 2002).
- ²⁹ Zie R.N. Roland Holst, *Over kunst en kunstenaars: beschouwingen en herdenkingen*, Amsterdam 1923.
- ³⁰ Bremer, 'Zijn laatste werk', *Bouwkundig Weekblad Architectura*, (1939) 14, 143.
- ³¹ Joep Nicolas, Jkvr. Judy Michiels van Kessenich en Charles Vos zouden op 3 april 1936 zich afscheiden van de *Kunstvereniging Limburg* en de *Limburgse Kunstkring* vormen. (M.F.A. Dickhaut, *Gezicht van Maastricht: Beeldende Kunsten*, Maastricht 1995, 62-63).
- ³² ir. H. Hekkema was 'een nauwe medewerker van Bremer die [...] tot de kleine kring van goede vrienden behoorde'. (M.A.D. van Nieuwpoort, 'Reactie van de auteur op het commentaar van drs. H.M.H. van de Schoor', *Bulletin KNOB* (1993), 191). Het fresco werd tussen 1959 (zie afbeelding van de hal in Daniels, 1959) en 1999 witgekalkt.
- ³³ Vriendelijke mededeling S.E. Minis. H. Jelinger (1895-1961) werd te Maastricht geboren en studeerde bij A.J. Derkinderen aan de Rijksacademie van Beeldende Kunst te Amsterdam. Hij was de 'drijvende kracht' achter de zogenaamde 'bende van De Suisse', een Maastrichtse groep van schilders, architecten, dichters enz. Hij was bekend om zijn zeer gedetailleerde Maastrichtse stadsgezichten. (M.F.A. Dickhaut en M. Beks, *Hedendaagsche Limburgsch Kunst 1937, Retrospectie en reconstructie 1999*, Maastricht 1999, 125-127).
- ³⁴ Limburgse kunstenaressen (geboren 1901).
- ³⁵ Joep Nicolas, uit Venlo (1897-1972) kwam uit een kunstenaarsfamilie die zich specialiseerde in het maken van glas-en-lood ramen. Jan Grégoire (1887-1960), schilder en glazenier, was zoals Charles Vos, leerling van A.J. Derkinderen.
- ³⁶ J. Nicolas, *Wij glazeniers...*, Utrecht [1946]. Hij ontwierp ook de ramen voor de Aula van de Rijksuniversiteit Utrecht, tijdens de restauratie van 1934-1936, onder leiding van Bremer en Van Hemert.
- ³⁷ Daniels 1959, 21-24.
- ³⁸ P.J.H. Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht*, Maastricht 1991, 78.
- ³⁹ J. Slagter, 'De toren der Provinciale Griffie te Maastricht', *Elsevier* (1933) juli-december, 212-216.
- ⁴⁰ De toren van de St. Janskerk is 64,14 m. hoog en die van de St. Servaas 52,59 m. (vriendelijke mededeling S.E. Minis).
- ⁴¹ 'Het nieuwe Gouvernementsgebouw te Maastricht', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 26 januari 1930.
- ⁴² 'Opening van het nieuwe Limburgsche Gouvernementsgebouw', *Venloosch Nieuwsblad en De Venlosche Courant*, 2 juli 1935, 1 en 'Het nieuwe Gouvernementsgebouw te Maastricht', *Het Rooms Katholiek Bouwblad* (1933) 7, 286.
- ⁴³ 'De aanvaarding door Minister de Wilde', *De Limburger* 2 juli 1935, 1.
- ⁴⁴ 'Openingsrede van Minister Oud', *De Limburger* 2 juli 1935, 1.
- ⁴⁵ A.F. Manning, 'Reacties op de scheiding in Nederland Limburg', *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen*, Maastricht 1989, 167.
- ⁴⁶ P.J.H. Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht*, Maastricht 1991, 156.
- ⁴⁷ Zie voor meer informatie C. Fasseur, *Wilhelmina, Krijgshaftig in een vormeloze jas*, Amersfoort 2001, 198.
- ⁴⁸ 'Bij de opening van 't nieuwe Gouvernementsgebouw', *De Limburger*, 2 juli 1935.
- ⁴⁹ G. Friedhoff, 'Ir. G.C. Bremer', *Bouwkundig Weekblad* (1949) 48, 557-563.

PUBLICATIES

Ineke Pey, **Bouwen voor gezeten burgers: Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen** (1874-1901), Zwolle/Zeist 2004, 400 blz., Uitgeverij Waanders Zwolle. ISBN 90 400 9021 1. Prijs 39,50 EUR.

Ruime woonhuizen ten behoeve van de goeude burgerij staan centraal in deze lijvige studie van Ineke Pey. Met de betrekkelijk recente, hernieuwde interesse in de neostijlen zijn met enige vertraging ook deze 'betere' woonhuizen weer binnen het architectuurhistorische aandachtsgebied geraakt.

De herijking van de 19de-eeuwse architectuur kreeg een stevige theoretische impuls met het boek *Waarheid en karakter* (1997) van Auke van der Woud. De studie van Pey is een onderdeel van het onder zijn hoede gestarte onderzoekprogramma 'De Geschiedenis van de bouwkunst 1770-1914'. Pey's onderdeel betreft het meer op de bouwpraktijk gerichte aspect van dit programma. Haar centrale vraagstelling luidt: "hoe was het mogelijk dat de neo-Hollandsche renaissance in het eind van de negentiende eeuw zo'n succes kon worden en welke (overheids-)bepalingen, omstandigheden en factoren zijn daarbij direct of indirect van belang geweest?". Om de vraag naar deze succes story te kunnen beantwoorden, volgen drie inperkingen; in periode (tussen de vestingwet van 1874 en de woningwet van 1901), in type (herenhuizen en villa's) en in locatie (drie steden). Utrecht werd gekozen vanwege zijn vroege ontmanteling, Groningen omdat de vestingwerken door het Rijk zijn verkaveld en Nijmegen omdat de stad de vestinggronden in eigen beheer ontwikkelde.

In het eerste van de totaal drie delen bespreekt Pey het architectuurklimaat aan het eind van de negentiende eeuw. Daarmee bouwt zij voort op het boek van Van der Woud. Waar hij de meningen van de meest prominente - lees meestschrijvende - architecten centraal stelde, probeert Pey de *long and winding road* van woorden naar daden te volgen. Een eerste hobbel wordt al meteen gevormd door de contemporaine discussie over 'Hollandse Renaissance', 'Oud-Hollandse stijl', 'Franse renaissance' en de vele andere stijlnuances waaruit blijkt dat vanaf het begin ook onder de *highbrow* architecten geen werkelijke eenduidigheid over het gehanteerde stijlconcept bestond. Door de discussie te verbreden met minder bekende architectuurbladen en de ontwerpen in de bouwarchieven te bestuderen, maakt de auteur de problematiek wel veel rijker, maar zeker niet overzichtelijker. Zo blijkt de invloed van de veelschrijvende architecten uit de architectuurbladen in de onderzochte steden vrijwel nihil. Productieve plaatselijke bouwmeesters domineren daar het architectonische beeld zonder zich daarover ooit in geschrift te uiten. Sterker nog in de stadsranden van deze steden werd naar mijn mening door deze zwijgende bouwers de canon van de neorenaissance gevormd. Het op de omslag afgebeelde Utrechtse herenhuis (1886-'87) is hier een sprekend voorbeeld van. Gebouwd door de verder bij velen onbekende Nijmeegse architect Dirk Semmelink (1855-'99) vormt het met zijn hoektoren, portiek, erkers, rolwerkgevels, speklagen, diamantkoppen, cartouches, schelp- en wortelmotieven een waar ijkpunt van de neorenaissance. Let wel, een ijkpunt zonder directe verwijzing in de contemporaine literatuur, hetgeen voor sommigen in de tegenwoordige architectuurgeschiedenis toch een sine qua non schijnt te zijn (zie de Wederopbouw-selectieproblematiek).

Pey vervolgt haar verhaal met een nader onderscheid in lagen, vari-

erend van topvoorbeelden tot eenvoudige herenhuizen die als *gesun-kenes Kulturgut* enkel nog gepleisterde hoekblokken en spekbanden vertonen. Belangrijker is dat ze de neorenaissance vooral als modeverschijnsel ziet; van haute couture, via pret à porter tot confectie, al naar gelang de financiële draagkracht van de opdrachtgever. Hoewel niet geheel ongegrond, kleeft aan deze mode-analogie de schijn van een te eenvoudig en te eenzijdig verklaringsprincipe, waarbij de verklaring buiten de actoren gelegd wordt. De mode-vergelijking ontkent het karakter of iconologische aspect van de neorenaissance; de intentie van de actoren. Dat kan zijn die van de opdrachtgever, die van de architect die zijn opdrachtgever stimuleert, of die van de bouwondernemer die bedenkt wat hij als passend decorum acht voor zijn toekomstige kopers. Ook overwegingen als status, gepastheid, modus etc. spelen en rol. Deze aspecten duiken in het boek wel kortstondig her en der op, maar van een samenhangende visie hierop is geen sprake.

Interessant is dat met deze studie het 'moratorium' op de stijlbeschouwing opgeheven lijkt te zijn. Maar vervolgens kan de auteur niet vermijden dat ook zij ondergaat in de door Van de Woud genoemde "diepe valkuil" van de stijlbeschouwing "waarin veel onderzoekers met hun materiaal verdwijnen zonder ooit weer het daglicht te zien" (*Waarheid en Karakter*, p. 5).

Stijlbeschouwing is een verraderlijk onderwerp dat enkel met strikte en duidelijke afbakeningen als hulpmiddel bruikbaar kan zijn. Een welomlijnd begrippenkader met precieze - en vooral vanuit de huidige tijd gedefinieerde - termen waarmee zinvol een close reading van de bouwtekeningen en van de gebouwde omgeving uitgevoerd kan worden, ontbreekt en zo blijft de lezer zitten met een potpourri van slecht gedefinieerde en door elkaar gebruikte termen als 'neo-Hollandse renaissance', 'Italiaanse renaissance', 'cosmopolitische renaissance' en 'eclectische chaletstijl' zonder dat deze enigermate vergelijkenderwijze in kaart gebracht worden. Wanneer de auteur bovendien zelf een enkele keer de gebruikte vormen afdoet met parafernalia, dan getuigt ze op dat moment niet van een gedegen close reading van het stijldioom. Mogelijk is de auteur door de schier overweldigende hoeveelheid materiaal noodgedwongen te dicht op de materie gebleven en kon zij daardoor helaas onvoldoende aan de theorievorming bijdragen.

Het tweede deel handelt over de nieuwe stadswijken, waarbij in detail ingegaan wordt op de aankoop van vestinggronden, het gemeentelijk beleid, de gemaakte uitbreidingsplannen en de realisatie daarvan. Zeer uitgebreid worden tekens per stad onder meer de notulen van de gemeenteraad gevolgd, waarbij tot in de details de gebeurtenissen besproken worden. Daarbij dreigde deze lezer door de bomen het zicht op het bos kwijt te raken. Niet enkel wordt het betoog gesegmenteerd in drie - telkens onderbroken - strengen gedetailleerde stadsverhalen die uiteindelijk maar niet tot een eenheid willen komen, maar tenslotte leveren ze samen slechts een minimale bijdrage aan de centrale vraagstelling. Meer terzake doende is het intermezzo over de architect L.A. Brouwer, die in zijn korte loopbaan zowel in Groningen als in Nijmegen een belangrijke rol speelde en zich daarbij ontpopte tot een kundig grondmakelaar en zakenman. Saillant detail in dit verband is overigens dat hij zowel in neoclassicistische- als neorenaissance-vormen ontwierp. Bij dit omvangrijke tweede deel valt uiteindelijk niet aan de indruk te ontkomen dat het materiaal met de auteur op de loop is gegaan. Achteraf gezien zou een beperking tot enkel de ontwikkelingen in Nijmegen gevolgd door een bondige vergelijking met Utrecht en Groningen meer op zijn plaats geweest zijn.

In het derde en laatste deel komt de bouw van de herenhuizen en villa's zelf aan de orde. Ook hier wordt per stad tot in detail ingegaan op bouwvoorschriften en bouwverordeningen die vooral bureaucratistisch van karakter zijn en zelden een directe relatie met de uiterlijke verschijningsvorm van de gebouwen hebben. Aansluitend wordt per stad aan de hand van de gebouwen en hun bouwtekeningen de architectuurontwikkeling besproken. In Utrecht onderscheidt de auteur een opdeling in vier periodes van vijf jaar met gebruikmaking van een waaier aan imprecieze terminologie, zoals: "... die als een van de eersten ter plaatse het renaissance vocabulaire opplakte", "moderne Hollandse renaissance", "Oudhollandse details" en "... de villa .. heeft weliswaar reminiscenties aan de neo-Hollandse renaissance en chaletdetails, maar is volledig *up to date*". Vervolgens worden in Groningen de villa's in vijf groepen met overlappende tijdspannes besproken. Eén daarvan karakteriseert ze als: "die de *haute couture* of tenminste de *prêt à porter* onder de Groningse villa's ..". Voor Nijmegen wordt tenslotte een meer behartenswaardige poging gedaan om de bouwaanvragen tussen 1875 en 1900 in een (rudimentaire) grafiek te classificeren in "alternatief" en "neorenaissance". Uiteindelijk ligt in deze grafiek de kiem van de beantwoording van de centrale vraag, waarbij blijkt dat in de periode 1885-'89 de neorenaissance "werkelijk doorbrak" ten koste van de nog opmerkelijk vaak voorkomende neoclassicistische en eclectische ontwerpen. Jammer dat deze aanzet onvoldoende uitgewerkt is gebleven. Aangezien E.F. van der Grinten in 1974 in zijn studie *Een eeuw aan de weg getimmerd* voor veel Nijmeegse villa's de aanbestedingsberichten en daarmee de bouwprijs heeft nagetrokken, had dit onderdeel mijns inziens goed uitgebreid kunnen worden tot een classificatie op grond van prijsklassen en daarmee van een gedegener sociaal-economische basis voorzien kunnen worden. Ook de verderop in het boek vermelde tabel met aantallen bouwvergunningen per jaar had daarbij betrokken kunnen worden.

Een ander moderner aspect zou een prosopografisch onderzoek kunnen zijn. Waar we nu slechts incidenteel iets te weten komen over het beroep van de opdrachtgever, had dit juist voor alle eerste bewoners van de Nijmeegse uitleg uitgezocht kunnen worden. Gekoppeld aan de gebruikte vormen hadden we dan vermoedelijk iets meer over de intentie van de opdrachtgevers te weten gekomen.

Pas in het laatste hoofdstuk komt de bouwnijverheid aan de orde met de interessante subconclusie dat revolutiebouwers weliswaar in Amsterdam werkzaam geweest zijn, maar in de drie onderzochte steden vrijwel ontbraken. Dit in tegenstelling tot de algemeen gangbare speculatiebouw waarbij aannemers in eigen beheer voor de markt herenhuizen bouwden. Jammer is dat de bouwpraktijk slechts terzijde ter sprake komt. Het intermezzo over de Utrechtse firma P.R. Lutters & Zn. in stucadoorswerken is in dit opzicht helaas onvoldoende. Bekend is dat bijvoorbeeld de Rotterdamse Cementsteenfabriek Van Waning & Co. vanaf 1888 via catalogus klauwstukken, sluitstenen en baksteenvullingen boven venster- en deuropeningen in neorenaissancestijl leverde. Ook elders moeten dergelijke fabrieken geweest zijn, die door hun massaproductie een substantiële - maar (kwantitatief) nog onbekende - rol in de opkomst, bloei en ondergang van de neorenaissance gespeeld hebben.

Afsluitend heeft *Bouwen voor gezeten burgers* twee gezichten. Aan de ene kant staan de wijdlopiegheid van het verhaal, het onvoldoende precies gedefinieerde begrippenkader en de geforceerde keuze voor drie steden. De andere kant wordt gevormd door een moedige poging om een weerbarstige materie aan te pakken. Zo zitten in het boek veel nuttige aanzetten, maar deze zijn gesmoord in de overdaad aan

verder irrelevante gegevens. Tevens toont deze studie mijns inziens de beperkingen aan van een traditioneel en toch uiteindelijk overwegend papiergericht kunsthistorisch onderzoek. Dit terwijl er een wereld te winnen was met een meer statistische benadering, gecombineerd met precieze stijlbeschouwing van de gerealiseerde objecten ter plaatse, het systematische verzamelen van prijsgegevens en onderzoek naar netwerken van architecten en opdrachtgevers. De als uitgangspunt genomen benadering "... waarbij het proces van het bouwen als geheel centraal staat, en waarbij binnen het sociaal-economische en (sociaal-) politieke klimaat werd gezocht naar het welslagen van het renaissanceisme ..." (p. 10) zou dan mijns inziens meer handen en voeten gekregen hebben.

Ronald Stenvert

A. Weltens, R. Marx, A. den Dikken en M. Cramer, **Kathedraalen en Luchtkastelen van de Omroep in Hilversum**, Waanders Uitgevers Zwolle 2002, 628 pp., 56 kleurenfoto's 525 zw/w en 56 kleur ill., ISBN 90 400 9590 6. Prijs € 49,95

Ondanks alle naams- en frequentiewijzigingen van de Nederlandse radio- en televisiezenders is Hilversum nog steeds de nationale 'omroepstad' waar alle publieke omroepen met hun studio's zijn gevestigd. Dit rijk geïllustreerde boekwerk in cassette biedt voor het eerst een overzicht van de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van een bijzonder gebouwtype dat kenmerkend is voor de verzuijing in ons land, maar dat tot een decennium geleden nauwelijks de aandacht kreeg in de architectuurgeschiedenis: het omroepgebouw. Onder omroepgebouwen zijn in de eerste plaats die werken te verstaan die speciaal voor een publieke omroepvereniging zijn gebouwd om radio- en/of televisieuitzendingen te verzorgen. Zij zijn dan ook voorzien van opnamestudio's, zalen voor publiek en kantoorruimten en zo ingericht dat geluiden van buiten zo min mogelijk storen. Maar de oudste omroepverenigingen begonnen meestal in al bestaande villa's, waarvan de interieurs werden volgehangen met gordijnen om als studio te dienen.

Blijkens de inleiding is het boek voortgekomen uit archiefonderzoek voor een tentoonstelling en mede daarom per omroep geordend. Vervolgens valt Arie den Dikken direct met de deur in huis met zijn bijdrage over de VARA en haar studio's. Persoonlijk zou ik de voorkeur geven aan een korte algemene introductie op de situatie van Hilversum rond 1918 als woon- en werkplaats en op de toenmalige stand der bouw- en zendtechniek in plaats van dergelijke informatie in kleine kaderteksten door het boek te spreiden. Dan zou ook de rol van de Nederlandsche Seintoestellen Fabriek beter uitgelicht kunnen worden, die immers de belangrijkste aanleiding vormde voor de ontwikkeling van het omroepwezen in Hilversum. Het was in deze - inmiddels afgebroken - fabriek dat de Hilversumsche Draadloze Omroep, de voorloper van de AVRO, als eerste met publieke radio-uitzendingen begon, nog voor de VARA, in 1923.

Met ruim 600 pagina's hebben de auteurs zich nog moeten beperken tot alleen die studiogebouwen die specifiek voor de publieke omroep waren ontworpen, al zijn ook foto's opgenomen van villa's, een kerk en een kweekschool die in de begintijd van de omroep tot studio waren verbouwd. De regionale en commerciële omroepgebouwen zijn bewust buiten beschouwing gelaten, evenals de technische aspecten van opname- en uitzendapparatuur. Daarentegen is veel plaats ingeruimd voor de toegepaste kunst, in tekst en beeld.

De lijvige bundel heeft een heldere, zij het niet geheel evenwichtig uitgewerkte indeling. Eerst worden de vijf oudste omroepen en hun vestigingen behandeld. Dan volgen een kort doch interessant intermezzo over de genazificeerde omroep, een bespreking van de naoorlogse loten aan de omroepstam, een omvangrijk hoofdstuk over de vele plannen om in Hilversum een echte *Radio-City* te realiseren, leidend tot de aanleg van het *Omroepkwartier* en later het *Media-park*, en een overzicht over de recente netclustering en de ruimtelijke gevolgen daarvan. Pas in het slothoofdstuk worden de *kathedralen en luchtkastelen van de omroep* 'geplaatst in de tijd en in relatie tot elkaar', met een nogal oppervlakkige samenvatting en dan pas komen ook Radiozendstation Kootwijk en het zenderpark bij Lopik aan de orde.

Elk hoofdstuk is weer in kleinere eenheden onderverdeeld, waarbij ruwweg een chronologische volgorde wordt aangehouden in de hoofdbijdrage per omroep en per omroepgebouw. Daarnaast wordt, in gekleurde kaders, detailinformatie gegeven over betrokken omroepbestuurders, architecten of kunstenaars. Deze aanpak nodigt al bij voorbaat uit tot selectief lezen, maar dit wordt nog versterkt door de uitvoerige citaten en vele anecdoten waarmee de teksten zijn doorspekt. Hoewel informatief en degelijk verantwoord, is de opsomming van al die wetenswaardigheden soms wat al te veel van het goede. De vaak nogal wijdloperige teksten zijn sterk beschrijvend van aard, weinig analyserend en zelden kritisch, maar wel is er een goed verband met de vele en vaak verrassende afbeeldingen. De auteurs hebben vele bronnen aangeboord en niet alleen ontwerptekeningen en foto's uit de bouw- en vroege gebruikstijd tevoorschijn gehaald maar ook portretten van de betrokken ontwerpers en omroepdirecteuren en bovendien recente foto's toegevoegd om latere veranderingen – of zelfs afbraak – van gebouwen of toegepaste kunstwerken te illustreren. De grote rijkdom aan illustraties maakt het boek pas echt tot een kijkje achter de schermen van de omroep. Voor de doelgerichte lezer is gelukkig ook nog een gedetailleerd register bijgevoegd, evenals een lijst met beknopte biografieën van de betrokken architecten. Waar zoveel personen, vergaderingen en andere gegevens worden vermeld, kan het gebeuren dat hier en daar wel eens een foutje insluip. Vervelender is dat de lezer moet blijven bladeren om de interessante verbanden tussen al het feitenmateriaal te ontdekken, bijvoorbeeld over de toenemende orderportefeuille voor het architectenbureau van Merkelbach en Karstens ondanks een omstrede praktijk in de oorlog, voor verschillende omroepen in de jaren vijftig en over de groeiende invloed van projectontwikkelaars in de laatste decennia.

Evenmin wordt veel aandacht besteed aan het feit dat de gemeente Hilversum tot ver in de jaren zeventig weinig moeite had met rigoureuze ingrepen in de van oorsprong negentiende-eeuwse villaparken, zowel in de villa's zelf als in de bebouwingsschaal. Het behoud van de werkgelegenheid en de status van 'omroepstad' – tijdens de oorlog nog met succes verdedigd door de NSB-burgemeester – had kennelijk een hogere prioriteit dan het behoud van het culturele erfgoed en het cultuurlandschap van de eng, waar wel verschillende particulieren zich druk om maakten. De verhouding tussen het omroepwezen en de gemeente die bouwvergunningen moest afgeven en bestemmingsplannen moest ontwikkelen, wordt niet in een afzonderlijk hoofdstuk besproken, evenmin als de verhouding met de rijksoverheid, verantwoordelijk voor zendmachtigingen en zendfrequenties, of de opkomst van de projectontwikkelaars. Al deze zaken komen nu verspreid aan bod, zonder dat grote lijnen worden doorgetrokken, bijvoorbeeld over de visie van gemeente-architect Willem

Dudok. Misschien is dat ook wel teveel gevraagd voor een bundel die in de eerste plaats wil laten zien in welke gebouwen de omroepen zich hadden gevestigd of wilden vestigen en hoeveel inspanning elk project heeft gekost.

De auteurs waren zich ervan bewust dat door hun benadering per omroep diverse overlappingsen zouden ontstaan, maar dat is nog geen reden om bij wijze van feuilleton in elf aparte kaderteksten de lange aanloop naar de gunning van de ontwerpopdracht voor de NTS in 1962 aan architect Jan van der Zee te behandelen, en ook nog te bespreken in een lopend hoofdstuk en in een samenvattende inleiding bij een volgend hoofdstuk. Anderzijds ligt het voor de hand om met een dergelijk omvangrijk onderwerp uit te gaan van een selectieve lezer.

Bij de naoorlogse ontwikkelingen worden uitvoerig plannen besproken die geen doorgang hebben gevonden, zoals het project *Medialand*. Maar het vrijwel geruisloze herstel van de verzuiling – tegen pogingen tot de oprichting van een nationale omroep in – wordt alleen even genoemd bij de oprichting van Wereldomroep en IKON. Ook zou een afzonderlijke inleiding op de opkomst van de televisie niet misstaan hebben. Nu wordt de lezer in deze deelhoofdstukken over de plannen voor *Radio-City* verrast door de pogingen van Bussum om televisie-stad te worden, als concurrent van Hilversum *Radiostad*, en over de aarzelende acceptatie van de televisie als nieuw massamedium door overheid en omroepen. De soms tegenstrijdige rol van de gemeente als stimulator en afremmer, laverend tussen ambitie en bezuiniging, laat zich nu min of meer uit een gedetailleerd feitenrelaas destilleren. Bij de omroepen is de aandacht geheel verschoven van identiteit naar functionaliteit en beschikbaarheid, waarbij de auteurs uitvoerig de vele stappen in de complexe planvorming belichten, maar toch nog tamelijk fragmentarisch blijven in de totale geschiedschrijving. Zo vraag ik me af waarom de Evangelische Omroepvereniging (EO) nooit nieuwbouwplannen heeft gemaakt. Kennelijk was de bij uitstek protestantse EO zo tevreden over het gehuurde onderkomen in de leeggekomen aartsbisschoppelijke kweekschool St. Ludgerus uit 1909/1924, dat zij – o ironie – dit in oorsprong roomskatholieke bouwwerk in 1990 heeft aangekocht. Als er nu nog behoefte is aan het uitdragen van een eigen identiteit gebeurt dit meer via de uitzendingen en omroepbladen dan via de gebouwen. Die inperking is ook bij andere omroepen merkbaar en ik vermoed dat dit samenhangt met de oplopende bouw- en apparatuurkosten. De auteurs hebben zich niet afgevraagd waar die architectonische 'ontideologisering' vandaan komt. Zij melden bijvoorbeeld slechts dat de STER, dankzij het mislukken van nieuwbouwplannen van Aldo van Eyck voor de KRO, bouwgrond aan het Laapersveld (nr. 70) kon aankopen en daarop door de lokale architecten Falkenburg en Mulders 'geen alledaagse blokkendoos' van geschakelde zeshoeken liet bouwen in 1975-78. Tien jaar later vestigde zich hier op nr. 75 de omroeporganisatie Veronica (inmiddels piratenzender af) in een qua vormgeving indifferent gebouw dat in haar opdracht was gebouwd voor rekening van het KLM-pensioenfonds. Deze vervechting tussen commercie en omroep wordt weer tien jaar later min of meer herhaald bij de bouw van het Articon-project (naar ontwerp van Jan van Belkum) naast het nieuwe NS-station, waar de inmiddels gefuseerde TELEAC en NOT bedrijfsruimte huren.

Bij de schets van de ontwikkelingsgeschiedenis van het Omroepkwartier en het Media-Park worden enkele spectaculaire ontwerpen besproken die niet tot uitvoering kwamen en de wel gerealiseerde Villa VPRO en het Net3gebouw waarmee het jonge bureau MVRDV debuteerde. Netclustering en identiteitsbepalende nieuwbouw kunnen wel samengaan, maar zijn ver van de oorspronkelijke ideeën van het verzuilde

omroepwezen afgeraakt. In en om de omroepgebouwen is een enorme dynamiek gaande in verband met technische en politieke vernieuwingen, waaronder de dramatische moord op Pim Fortuyn. Daarvan wordt slechts gewag gemaakt in een grijze tekstbox onder het hoofdje 'hek', in samenhang met de veranderende opvattingen over openbaarheid en veiligheid: gebouwen voor de publieke omroep moeten voortaan streng bewaakt worden. Hierdoor volgen ver- en nieuwbouw elkaar snel op, soms ten koste van toegepaste kunstwerken of potentiële monumenten. Radio en televisie hebben altijd iets vluchtigs gehad, maar deze auteurs willen aantonen dat de omroepgebouwen een nadere beschouwing – en in een aantal gevallen ook de rijksmonumentenstatus – waard zijn. Wie in Hilversum alle bewaard gebleven omroepgebouwen wil bekijken, zal zelf een overzichtskaartje moeten samenstellen: de Omroepstad blijft een doolhof met bijzondere attracties.

Marieke Kuipers

Eric Denig, **Fantastisch erfgoed**, een uitgave van de Stichting DonderbergGroep, Den Haag 2005, geen ISBN, 64 p., zwart-wit, 8 Euro.

Wonderlijk bouwsels, verspreid door het land, die geen enkel nut of doel lijken te dienen, wie heeft ze nooit gezien? En wie heeft zich nooit verbaasd afgevraagd hoe dat sprookjeshuisje, bestaand uit een eenzijdig beschilderde plaat met steunlatten, of dat gotisch aandoend tuinprieltje of die imitatie ruïne daar toch kwam?

De DonderbergGroep, stichting voor follies, tuinsieraden en vermaaksarchitectuur in de Benelux heeft zich het lot van deze bouwsels aangetrokken en het initiatief genomen de mogelijkheid te onderzoeken of follies eenzelfde status kunnen krijgen als industrieel of funerair erfgoed. Hun uiteindelijke doel is ze te beschermen. De stichtingsleden zijn na een workshop in 2003 aan de slag gegaan met een Hitlijst van 25 geselecteerde objecten en hebben deze volgens een protocol geregistreerd om het bestaansrecht van deze bouwsels meer gewicht te geven. Hun bevindingen zijn vastgelegd in een uitgave in eigen beheer.

Uit het inleidende artikel blijkt al dat het erg moeilijk is een goede definitie van een 'folly' te geven. Het boek zou zeker aan impact winnen wanneer er een klein historisch overzicht gegeven zou worden van de ontwikkeling van follies in Nederland. Wanneer een van de functies van een folly is om mensen blij te maken (p. 37), is dat voor de werkgroep niet helemaal opgegaan want van de 25 uitgekoken objecten waren er vier verdwenen en van de overige waren er drie in een zeer slechte staat. De resterende bouwwerken zijn in het boek opgenomen, in zwart-wit gefotografeerd en op zeer uiteenlopende wijze beschreven, los van de gehanteerde protocollen. De lezer vraagt zich wel af, of een grote cirkel landbouwgrond, omgeven door een lage grondwal serieus als folly moet worden aangemerkt? Of moet een kneuterig huisje, zelf gebouwd van gevonden bakstenen, dat als praktisch doel heeft: 'schilderstukjes' en 'beeldhouwwerkjes' van de makers te herbergen, voor het nageslacht bewaard blijven? Hoe is de afgebrande molenromp, versierd met kantelen, in de eerste selectie gekomen?

De keuze van de objecten komt enigszins willekeurig over. Het is loffelijk dat de DonderbergGroep zijn activiteiten over drie landen wil uitstrekken, maar follies uit België of Luxemburg ontbraken in

dit overzicht. Bij de argumentatie voor het behoud wordt in bijna alle beschrijvingen uniciteit aangevoerd, terwijl dit toch meer een basis kenmerk van een folly lijkt. Ook valt vaak de term nationaal, of zelfs internationaal belang zonder dat dit nader toegelicht wordt. Er blijven veel vragen over na het lezen van de beschrijvingen, niet in het laatst de plaatsaanduiding: onder een kastanjeboom in Maartensdijk, of alleen: op de Manderheide. En weet u waar Oud-Sabbinge ligt? Tenslotte wordt gesuggereerd dat het 'fantastisch erfgoed' betekenis zou kunnen ontleenen aan de termen 'rauwe kunst', of 'outsider art', termen gelanceerd door een psychiatrisch patiënt. Misschien maakt het plaatsen op een gemeentelijke monumentenlijst en de bescherming van de betreffende folly meer kans wanneer gesproken wordt van fantasierijke architectuur zonder functioneel doel waar veel mensen plezier aan kunnen beleven.

Arendie Herwig-Kempers

KNOB

JAARREDE KNOB 28 JANUARI 2006

De beleidsdaden van Medy van der Laan

Traditiegetrouw sta ik stil bij voor de KNOB relevante ontwikkelingen die zich op het gebied van cultureel erfgoed voordoen. Onze Staatssecretaris voor Cultuur, Medy van der Laan, kreeg het afgelopen jaar veel belangstelling door haar opmerkelijke rol bij de herziening van het Omroepbestel. Recentelijk stond zij in de schijnwerpers vanwege haar opvattingen over het beleid dat de Nederlandse musea zouden moeten voeren. De commotie over het omroepbestel en de musea lijkt te hebben verhinderd dat er serieuze aandacht werd gegeven aan haar beleidsdaden bij monumentenzorg. Op twee van haar daden ga ik nader in.

In de *Staatscourant* van 22 december j.l. stond de 'Tijdelijke beleidsregel aanwijzing beschermde monumenten 2006'. Lezing leert, dat het niet zozeer gaat om aanwijzing, maar om niet-aanwijzing. Behoudens uitzonderlijke gevallen, zal de Staatssecretaris tot 1 juli 2007 geen nieuwe rijksmonumenten aanwijzen. Tot die tijd denkt de Staatssecretaris verder na over actualisering en herijking van het monumentenbeleid. Ik zeg met opzet: denkt verder na, want zij deed dat al. In juli 2004 had zij ook al een moratorium voor het aanwijzen van monumenten afgekondigd; ook toen in verband met het kunnen ontwikkelen van nieuw beleid. Vorig jaar heb ik de vraag aangestipt of het juridisch wel kan, dat via een beleidsregel zozeer een wet, in dit geval de Monumentenwet 1988, wordt uitgehold. Nu het moratorium in feite drie jaar gaat duren, wordt die vraag klemmender. Is drie jaar eigenlijk niet erg optimistisch? Het nieuwe moratorium duurt tot 1 juli 2007, maar uiterlijk in het voorjaar van 2007 zijn er verkiezingen voor de Tweede Kamer. De Staatssecretaris is daarna demissionair. Natuurlijk is het denkbaar dat zij vanwege haar succesvolle beleid in het nieuwe kabinet terugkeert. Ik kan me echter niet heugen dat een Staatssecretaris Cultuur een tweede periode is gegund.

De ontwikkelingen rond monumentenzorg zijn te dynamisch om ten minste drie jaar stil te zetten. Ook voor monumentenzorg geldt, dat bij een verbouwing de verkoop moet doorgaan. De huidige stilstand ondergraaft de positie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Zo kreeg ik onlangs een advies van de Dienst onder ogen, waaruit duidelijk was op te maken dat een pand, waarvoor formeel een aanwijzingsprocedure loopt, wel degelijk monumentale waarde heeft en een concreet bouwinitiatief die waarde te zeer zal aantasten. Maar vanwege de tijdelijke beleidsregel (in dit geval die van juli 2004) kan geen aanwijzing als beschermd monument plaatsvinden. Ik citeer het advies: "Gelet op het bovenstaande betreur ik (de medewerker die uitdrukkelijk namens de Staatssecretaris tekent) de uitvoering van het hierboven beoordeelde plan. Echter gelet op de tijdelijke beleidsregels ten aanzien van aanwijzing van nieuwe rijksmonumenten kan ik u (het gemeentebestuur) niet negatief adviseren. Het spreekt voor zich, dat een dergelijk standpunt van de Staatssecretaris geen positieve bijdrage is aan het vertrouwen in de overheid van met het lot van monumenten begane burgers.

Bij haar motivering voor de verlenging van het moratorium beroept de Staatssecretaris zich op een advies van de Raad voor Cultuur. De Raad van Cultuur wenst in haar advies *Het tekort van het teveel, over de rijksverantwoordelijkheid voor cultureel erfgoed* (26 september 2005) een fundamentele herijking van beleid. Volgens de Raad is – ik citeer – "het huidige rijksmonumentenbestand scheefgegroeid en bovendien voor het Rijk onbeheersbaar geworden". Ook de Staatssecretaris wekt de indruk dat het een probleem is, dat we zoveel monumenten zouden hebben. Ik vind dat we ons geen probleem moeten laten aanpraten.

In het Monumentenjaarboek van ons Nationaal Contact Monumenten, de NCM, vinden we jaarlijks de monumentenzorg in feiten en getallen. Volgens de laatste gegevens zijn er 55.124 rijksmonumenten. Daarnaast zijn er 36.160 gemeentelijke monumenten en 861 provinciale. Is voor het Rijk een objectendatabank van 55.000 echt een onbeheersbaar aantal? In het algemeen wordt op rijksniveau met veel grotere bestanden dan 55.000 gewerkt. Het Rijk zou eventueel kunnen meeliften met de op 1 januari 2006 van kracht geworden Wet Kenbaarheid Publiekrechtelijke Beperkingen onroerende zaken. Het getal 55.000 is ook niet indrukwekkend, indien we bijvoorbeeld naar de bouwproductie van een geheel jaar kijken. Naast diverse utiliteitsgebouwen worden per jaar alleen al 70 tot 80.000 woningen gebouwd. Ook in ruimtebeslag van ons land stelt het aantal monumenten niet veel voor; ergens rond de 1%. De discussie zou niet over de kwantiteit, maar over de monumentale kwaliteit van de panden op de rijkslijst moeten gaan. Verbeteringen van de rijkslijst zijn overigens zeker nodig; de lijst is in de loop van de tijd wat 'vervuild'. Zo staan er nog inmiddels verdwenen panden op. Het monumentenregister moet wel op orde worden gebracht.

Zorgelijker dan de discussie over aantallen, is de benadering van monumenten als probleem. Waarom stralen de Staatssecretaris en de Raad voor Cultuur niet uit, dat we trots mogen zijn op ons monumentenbezit en de grote mate van verscheidenheid van monumenten? Monumenten geven karakter en identiteit. We moeten ons ervoor sterk maken, dat de positieve en bindende kracht van ons cultureel erfgoed beter over het voetlicht wordt gebracht en beter wordt benut.

Op verzoek van de KNOB heeft de NCM een werkgroep ingesteld om te bezien welke veranderingen in de Monumentenwet 1988 nodig of wenselijk zijn. Over enige maanden zal een rapportage verschijnen. Daarbij wordt overigens een onderscheid gemaakt tussen de knelpunten die nu worden ervaren en op korte termijn zouden kunnen opgelost, en een algehele herbezinning die op langere termijn tot

een nieuwe wetgeving zou kunnen leiden. Zo zou de Staatssecretaris dat ook moeten doen. De ervaring leert, dat fundamenteel nieuwe wetgeving vele jaren vergt.

De activiteiten van de NCM voor het meedenken over de wetgeving laat weer eens het belang van de NCM zien. Ik kom nu bij de tweede beleidsdaad van de Staatssecretaris waarover ik kort iets wil zeggen. In navolging van de Raad voor Cultuur heeft de Staatssecretaris weinig op met de NCM. De subsidie is gehalveerd; een fusie met andere erfgoedkoepels (die van archieven, archeologen, museumverenigingen) dwingt de Staatssecretaris via de gouden koorden af. De toekomst van de NCM geeft veel hoofdbrekens. Als voorzitter van de KNOB ben ik lid van het algemeen en dagelijks bestuur van de NCM. Ik zal me ervoor in blijven zetten dat er hoe dan ook een structuur blijft (of weer komt) waarbinnen particuliere organisaties hun krachten kunnen bundelen en elkaar kunnen versterken. De expertise en ervaring van de NCM mag niet verloren gaan. De organisaties in monumentenland zijn kwetsbaar; we hebben elkaar nodig. Afgelopen jaar heb ik gelukkig ervaren dat de bereidheid tot samenwerking met behoud van ieders specialisme toeneemt. Ook de weerbaarheid neemt toe. Binnen het monumentenveld wordt nagedacht over nieuwe initiatieven om de krachten te bundelen. Dat zijn positieve ontwikkelingen om mee te eindigen.

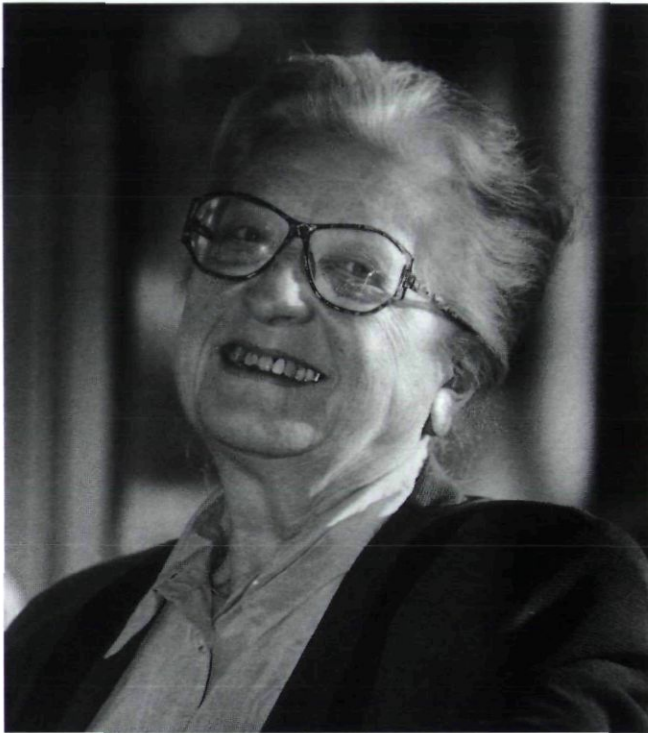
Cees Waal, voorzitter van de KNOB

IN MEMORIAM HERMA M. VAN DEN BERG

Op 29 september 2005 overleed drs. Herma M. van den Berg, kunsthistorica, op 87-jarige leeftijd. Een lang leven dat zich grotendeels in Utrecht afspeelde. Ze werd er geboren en ze overleed er. Een eigenzinnige vrouw met een scherp oordeel.

Mevrouw Van den Berg, enig kind van een architect – leerling van H.P. Berlage – die bij de Nederlandse Spoorwegen werkte, kreeg de interesse voor bouwkunst met de paplepel ingegoten. Op zondagse wandelingen door Utrecht liet haar vader haar de moderne architectuur zien, zoals het Rietveld-Schröderhuis en het hoofdstukantoor van J. Crouwel. Dankzij haar vaders baan was het mogelijk met de trein voordelig naar vele bezienswaardige steden te reizen. Toch was het toeval dat Herma in 1936 kunstgeschiedenis ging studeren. Een jaartje op proef viel in vruchtbare aarde en ze besloot door te gaan, aangestoken door het enthousiasme van professor W. Vogelsang. Hij daagde zijn studenten uit en keek naar hun aanleg voor het vak. Hij sprak niet van 'mooie' of 'ontroerende' kunst, aldus mevrouw Van den Berg, maar *beredeneerde* de kunst. Dat was iets wat haar aansprak en wat ze later ook in haar eigen onderzoek zou toepassen.

Haar kandidaatsexamen viel uitgerekend op 10 mei 1940, hetgeen leidde tot een kort uitstel. In 1941 stierf haar vader. Vogelsang zorgde ervoor dat Herma meewerkte aan de tentoonstelling 'In Holland staat een huis' in het Stedelijk Museum te Amsterdam, waardoor ze in haar eigen inkomen kon voorzien. In december 1942 studeerde ze bij Vogelsang af op 18de-eeuwse Franse architectuur. Twee maanden later ontstond onenigheid met hem over het tekenen van de zogenaamde loyaliteitsverklaring. Het betekende impliciet instemming met de vervolging en beroepsmatige uitsluiting van joden. Van den Berg weigerde te tekenen, waardoor het tot een breuk kwam met de hoogleraar die ze naïef vond, omdat hij cultuur als iets zag dat zich verhief boven oorlog en politiek. Daarmee waren ook haar promotieplannen bij hem van de baan.

In de oorlog kreeg ze verschillende baantjes, onder meer bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, het RKD. Ze deed er onderzoek naar Schellinks en Doomer, twee 17de-eeuwse kunstenaars die samen naar Frankrijk reisden en onderweg tekeningen maakten. In 1942 resulteerde dit onderzoek in haar eerste artikel in het *Bulletin KNOB*. Ze beschouwde het zelf als haar doctoraalscriptie, omdat het doctoralexamen in die tijd uitsluitend mondeling werd afgelegd. Ook werkte ze enige tijd in het Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht. Samen met prof. J.J.M. Timmers inventariseerde ze de collectie middeleeuwse beelden. Na de oorlog vertrok Van den Berg naar Leuven om middeleeuwse beeldengroepen te bestuderen. Ze wilde namelijk promoveren op de 15de-eeuwse beeldencollectie uit het Aartsbisschoppelijk Museum.

Dat plan ging echter niet door omdat prof. M.D. Ozinga haar op 1 mei 1947 op de afdeling Beschrijving aanstelde van wat toen nog het Rijksbureau voor de Monumentenzorg heette. Ze was er de eerste vrouw die deel uitmaakte van de wetenschappelijke staf. Tot aan haar pensionering in 1983 bleef ze bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werken aan de *Geïllustreerde Beschrijving*, te beginnen met die van West-Friesland, Texel en Wieringen. De stad Hoorn was vaste ankerplaats en ze kreeg vooral hulp van de heer J.C. Kerkmeijer, oprichter van de Vereniging Oud Hoorn. Ze huurde in de beginjaren een fiets of bromfiets en bezocht zo de dorpen en het platteland. Ook het kerkzilver moest ze inventariseren, waardoor gaandeweg op allerlei terreinen ervaring ontstond. In 1955 verscheen ten slotte het boek. Daarna volgde het hoge noorden, want het *Kunstreisboek* moest in een hernieuwde druk verschijnen. Van den Berg kreeg van Ozinga de provincie Friesland toebedeeld. Later kwamen daar Groningen en de kop van Noord-Holland bij. Ze was niet altijd onverdeeld blij met die opdrachten. Het omwerken van bestaande teksten, die ze min of meer als 'flodderwerk' beschouwde, vond ze het ergste. Herma van den Berg was namelijk iemand die hoge eisen stelde, niet alleen

aan anderen, ook aan zichzelf. Opgravingen, restauraties bezoeken, archieven en kerkrekeningen doorspitten - alles wat licht op haar onderzoek kon werpen, pakte ze grondig aan. Dit bleek ook in 1983, toen ze met pensioen 'moest': tot 1989 was ze nog in de weer met de vier delen van de *Geïllustreerde Beschrijving* van Noordelijk Oostergo. Behalve dit werk schreef ze ook geregeld artikelen voor verschillende tijdschriften en vakbladen. Zo zat ze in de redactiecommissie van de Stichting Alde Fryske Tsjerken en probeerde ze voor het brede publiek een lossere toon aan te slaan dan voor haar vakgenoten. Niettemin liet ze haar degelijke aanpak daarbij nooit varen.

Wie haar lange lijst van publicaties bekijkt, ontdekt dat het merendeel ervan over de bouwgeschiedenis van kerken gaat. Maar daarnaast kregen ook andere aspecten aandacht: apostelbeelden, vermeende patroonheiligen of middeleeuwse tegelvloeren. Ook oude huizen hadden haar belangstelling, bijvoorbeeld het historische pand waar ze zelf woonde aan het Utrechtse Predikherenkerkhof en waar ze later een artikel over schreef. Door haar deelname aan internationale congressen en symposia leverde ze verder tevens bijdragen aan congres- en feestbundels van gerenommeerde kunsthistorici.

De artikelen die in het *Bulletin KNOB* verschenen, waren doorwrocht en uitgebreid. Het waren echter niet alleen beschrijvende stukken, maar ook kritische. Dat was dan ook een van haar belangrijkste doelen: een bijdrage leveren aan de wetenschappelijke discussie met serieuze, nauwgezette argumenten. Haar aanpak van monumentenbeschrijving verdedigde ze met verve en ze zou die altijd trouw blijven. Het was een van haar stokpaardjes en in de laatste jaren van haar lange leven kon ze zich scherp uitlaten over de nieuwe koers die ze bespeurde bij monumentenbeschrijvers.

Wie wil weten hoe Herma van den Berg over een en ander dacht, zou nog eens haar artikel uit 1962 in het *Bulletin* moeten lezen over doel en grenzen van de monumentenbeschrijving (75-88). Het tekent de belezenheid en betrokkenheid van deze 'grande dame'. In dat artikel schetst ze een knap historisch overzicht van de manier van beschrijven in de verschillende Europese landen om te concluderen dat er tussen het opsommende karakter van sommige inventarisaties enerzijds en wijdloppige beschrijvingen anderzijds "een wijd landschap ter ontginning" ligt dat een regelrechte uitdaging vormt.

Zoals hierboven al geconstateerd, liet haar werk haar ook na haar pensionering niet los. In Noord-Holland en Friesland liet ze nog geregeld van zich horen. Trots was ze met haar benoeming in 1990 tot erelid van de vereniging Oud Hoorn. En bij de Stichting Alde Fryske Tsjerken bleef ze tot 1996 actief als redactielid van het blad *Keppelstok*. In een interview dat in 1995 met het *Friesch Dagblad* plaatsvond benadrukte ze dat het kerkgebouw vooral "een plek is voor het geestelijk leven. Men is toch naar meer op zoek dan het materiële". Dit laatste gold ook voor haar zelf. Altijd wat afstandelijk overkomend, liet ze zich op latere leeftijd toch meer kennen. Naast haar beredenerende aard kwam toen ook een kwetsbare kant te voorschijn. Toen ziekte ten slotte haar leven ging domineren, verzoende ze zich met de naderende dood door te constateren dat het leven haar veel moois had gebracht.

Het laatste artikel dat Herma M. van den Berg schreef, verscheen postuum in december 2005, in het blad *Ons Rotterdam*. Het is gewijd aan de poldermolen in Hoogvliet en het molenaarsgeslacht Van den Berg. Daarin staat de familie van haar vaderskant uitgebreid centraal, waarmee ze terugkeerde naar haar wortels, de cirkel was rond.

Ada van Deijk

IN MEMORIAM ANTONIUS GIJSBERTUS SCHULTE

(14 juni 1941 - 11 januari 2006)

Ton Schulte is overleden. Hij werd slechts 64 jaar. Met hem verdwijnt een belangrijk deel van de geschiedenis van de Nederlandse Monumentenzorg.

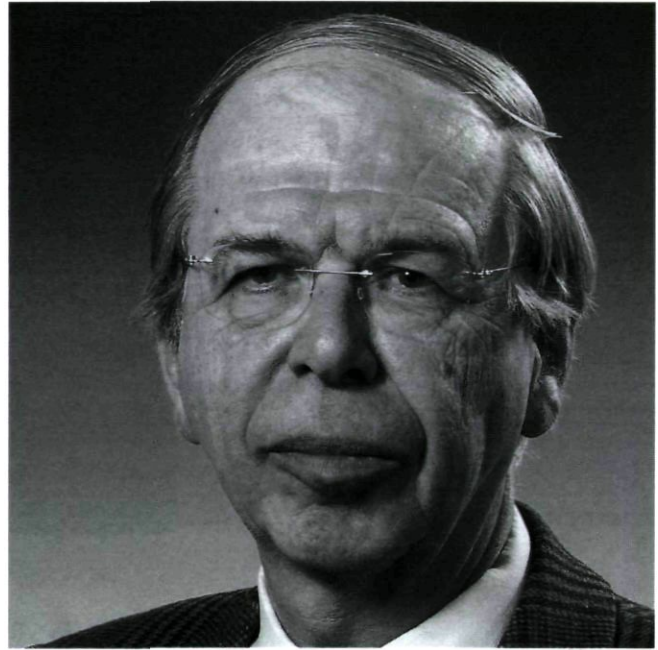
Geboren en gestorven in Arnhem was hij een ware Geldersman, die hield van zijn provincie, de schoonheid van het landschap en de gedetailleerde stoffering van de fraaie vergezichten.

Zijn opleiding genoot hij dan ook aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen bij de legendarische kunsthistoricus Frits van der Meer, die hem en zijn medestudenten voorhield te zoeken naar het eigene, de echtheid en de oorspronkelijkheid in de fragmenten van de laatantieke en vroegchristelijke kunst. Maar niet alleen dat. Van der Meer plengde zijn studenten, zoals Fons Asselbergs zo fraai verwoordde, in een esthetische catharsis waar het echte werd gescheiden van de nabootsing en waarbij hij hen de betekenis leerde onderscheiden achter symbolen, ideeën van de tijdgeest en het prestige van oude tradities. Ton heeft zich een waardige leerling betoont, die op zijn eigen manier de wijze lessen van Van der Meer aan de praktijk toetste. Nooit nam hij iets als vanzelfsprekends aan. Zijn eruditie en zijn formidabel visuele geheugen zorgden daarbij voor een doorwrocht eindresultaat. Dat was waarschijnlijk een van de redenen waarom Ton als bestuurslid en redacteur een zo veel gevraagd persoon is geweest. Over zijn kwaliteiten en zijn opmerkelijk diverse productie bleef hij altijd bescheiden, vaak zelfs te bescheiden. Via een citaat uit 1808 openbaarde hij ooit zijn eigen belangeloze motief:

*Geen roem als kunstenaar stelde ik mij ten doel
Natuur! Ik schetste uw schoon, alleen uit kunstgevoel*

Op 31 augustus 1970 trad Ton in dienst bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Hij kreeg daar als opdracht een onderzoek te verrichten naar de wenselijkheid gidsen over belangrijke monumenten van Nederland te vervaardigen. Ton maakte een (niet gepubliceerde) gids over Middelburg. Daarna werd het project gestaakt. Van zijn hand verschenen sindsdien vijf delen van de serie de Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst: *Het Rijk van Nijmegen*, (in twee delen: Oost en West), *Het Land van Maas en Waal, Margraten Mheer en Noorbeek*, en tenslotte in Limburg *Landgoed Sint-Gerlach*. Hiermee kan Ton Schulte tot de meest productieve beschrijvers gerekend worden. Zijn belangstelling ging echter verder dan de monumentenbeschrijving alleen. Hij hield zich daarnaast bezig met gevarieerde onderwerpen op het gebied van kunst en cultuur, waarvan de neerslag te vinden is in een niet aflatende stroom van publicaties, hetzij in periodieken, hetzij in boeken.

Ton was een erudiete wetenschapper, een componist, een taalvirtuoos, een romanticus, een perfectionist. De combinatie van die eigenschappen maakte hem tot een kunsthistoricus pur sang. Zijn bestuurslidmaatschap van de Vereniging Hendrick de Keyser, van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek alsmede voorzitter van de publicatiecommissie, zijn lidmaatschap van de Monumentencommissie in Arnhem, zijn functie als secretaris van de Stichting Oude Gelderse kerken en van het Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur' geven blijk van zijn niet aflatende belangstelling en activiteiten naast de Zeister Monumentenzorg. Hij was een uitstekend redacteur. Om die kwaliteiten werd hij veelvuldig geraadpleegd en ingezet op verschillende vlakken van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Voor het *Bulletin* vervulde Schulte de taak als redacteur vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vanaf 1974 tot en met 1988.

Zijn veelzijdige activiteiten waren reden om hem in 2004 een Koninklijke Onderscheiding uit te reiken. "Het oeuvre van de heer Schulte wordt gekenmerkt", zo luidde destijds de adhesiebetuiging vanuit de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, "door oorspronkelijkheid, degelijke onderbouwing van stellingnames, verrassende syntheses en analogieën, en een scherp oog voor details. De heer Schulte heeft op voorbeeldige wijze het landschap van historische monumenten beschreven in diverse delen van de reeks Monumenten van Geschiedenis en Kunst".

Bij het bestuderen van de onderwerpen die in de loop van vele jaren uit zijn pen vloeiden valt op dat het Gelders kerkelijk erfgoed in al zijn facetten zowel in boeken als in artikelen het rijkst vertegenwoordigd is: kerkgebouwen, koorbanken, zilver, glas in lood, beeldhouwwerk, muurschilderingen, alles kwam aan bod. Als hem woorden niet toereikend genoeg waren, verduidelijkte hij zijn verhaal met schema's, een erfenis uit de Van der Meer tijd. Zijn laatste artikel, 'Samen op weg naar de wijngaard des Heren. De fusies van de parochies van Arnhem-Noord, Velp en Rozendaal' is een typerend voorbeeld van de creatieve en veelzijdige manier van werken van Ton. Het schema en het diverse fotomateriaal die zijn beeldend taalgebruik begeleiden leveren daarvoor het bewijs. Met even veel gemak publiceerde Schulte over wereldlijke onderwerpen: kastelen en buitenplaatsen, patriciershuizen, boerderijen, stucdecoraties, Arnhemse monumentale parken, en, verrassend misschien, over de schetsen en tekeningen van de 18de-eeuwse kunstenaar Dirk Verrijk.

Als redacteur en later eindredacteur van het *Bulletin* zorgde Schulte voor een regelmatige toelevering van mededelingen en artikelen vanuit de RDMZ, zonder dat die een overheersende plaats in het blad innamen. De artikelen werden met een * gemarkeerd.

De kroon op zijn werk, het te boek stellen van de geschiedenis van de Monumentenbeschrijving in Nederland, had zijn proefschrift moeten worden. Hij heeft dit opus magnum helaas niet kunnen voltooien.

Catharina van Groningen

IN MEMORIAM HERMAN JANSE

(Amsterdam 1926 – Lelystad 2006)

Op de eerste, koude lentedag van dit jaar overleed dr.ing. Herman Janse. Deze alleskunner was nog steeds actief maar met zijn gezondheid ging het minder goed sinds het heengaan van z'n dierbare Hilda. Hij groeide op in Amsterdam waar zijn vader in de houthandel werkte. Toen moet hij al een oog voor het herkennen van de verschillende soorten ontwikkeld hebben en het besef dat bomen dikwijls van ver komen. Aan dit inzicht wist hij later verklarende, historische dimensies toe te voegen, bijvoorbeeld door het signaleren van de omslag van eiken naar naaldhout ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog en de verwisseling van de benamingen van het vuren en grenen. Tijdens de opleiding MTS belandde hij in 1948 als praktikant op de bouwplaats van de Oude Kerk in Amsterdam. Van 1950 tot 1958 was hij daar werkvoorbereider en opzichter onder architect C. Wegener Sleeswijk. Mede aangemoedigd door R. Meischke, het toenmalige hoofd van het Bureau Monumentenzorg Amsterdam, kreeg hij in 1957 de opdracht: "Zoek maar eens uit of er in de kappen iets te vinden is, waaruit in de zijbeuken de bouwnaad tussen schip en koor vastgesteld kan worden". Zo begon een pioniersarbeid: "Nog geen uur daarna bleek, dat deze opdracht de ontdekking van het systeem van de telmerken tot gevolg had. Het was bovendien het begin van een studie van de kapconstructies in Nederland".

Het citaat kenmerkt de snelheid van handelen die Janse eigen was en die hij productief wist in te zetten tijdens zijn lange carrière bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1958-1992). Intussen bestudeerde hij met L. Devliegheer de meest interessante kappen in Vlaanderen (1962) en had hij bij de jaarlijkse 'Tagung' van de Arbeitskreis für Hausforschung de reputatie van hardnekkige achterblijver (om te documenteren). Als architect-monumentenzorger begeleidde hij talloze restauraties, vooral van kerken in het westen van Nederland. In 1969 verschenen bij de Europese Bibliotheek Zaltbommel zijn boekjes over kerken in Zeeland, Noord-Holland en over de *De lotgevallen der Nederlandse Kerkgebouwen*. Daaraan voorafgaand publiceerde deze uitgever in 1965 zijn eerste boek over de organisatie van het historische bouwvak, getiteld *Bouwers en bouwen in het verleden, de bouwwereld tussen 1000 en 1650*. Janse heeft daartoe ongetwijfeld naar het Vlaamse voorbeeld, Van der Walle's *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen* (1959) gekeken, maar gebruikte zelf tal van Nederlandse rekeningen en bestekken waarin het bouwen naar voren komt. De kracht van *Bouwers en bouwen* zit hem in de combinatie van aanschouwelijk maken en het nadrukkelijk letten op de uitvoering in plaats van het ontwerp. In 1974 gaf de Europese Bibliotheek vorm aan twee themastudies: *Houten huizen en Middeleeuwse stadswallen en Stadpoorten in de lage landen* die Janse schreef met medewerking van respectievelijk S. de Jong en Th. van Straalen. Voor deze en nog vele publicaties werkte Janse samen met anderen of baseerde hij zich op waarnemingen van collega's van de juist opgerichte stafafdeling Onderzoek en Documentatie waaraan hij leiding gaf. De publicaties over natuursteen *Natuursteen in Monumenten* (1980) en *Leien op Monumenten* (1986) zijn bredere samenwerkingsprojecten met onder meer de specialisten instandhouding en collega-bouwhistoricus G. Berends. En passant verzamelde Janse duizenden tekens die op natuursteen te vinden zijn om ze samen met ondergetekende in 1991 te publiceren. Hij sprak en publiceerde daarna over deze vondsten diverse malen op congressen van Europese 'glyptografen'. Hoewel er een dienstbrede redactie bij betrokken was, moet ook het *Restauratievademecum* op naam van

Herman Janse legt uit tijdens de presentatie van zijn boek over en de Oude Kerk te Amsterdam, 18 oktober 2003

Janse als initiator en belangrijkste trekker genoemd worden. Hiermee was Herman de laatste acht jaar van zijn aanstelling bij de Rijksdienst in de weer met als doel alle restauratieve onderwerpen via treffende voorbeelden en verklaringen te ontsluiten.

Met vier andere redactieleden bewerkte Janse in 1986 de *Bouwkundige termen* van E.J. Haslinghuis. In 1997 kwam de Primavera Pers met een heruitgave van dit *Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. Janse wierp zich op als hoofdbewerker, voegde het laatste woord aan de ondertitel toe en daarnaast nog eens 2000 extra termen, historische verklaringen, vertalingen en eigenhandige tekeningen.

Als bouwkundige en architect kende Janse de zeggingskracht van de tekening als elementair document en didactisch medium. Met veel plezier werkte hij aan de vertaling van beeldverhalen, met name die van David Macaulay, zoals *De kathedraal. Het verhaal van de bouw* (1973). In 1993 tekende Herman zijn eigen 'stripverhaal' *Amsterdam gebouwd op palen* dat inmiddels in het Engels en Japans vertaald is en diverse herdrukken kende. Velen kennen Herman Janse als een boeiend spreker met heldere uiteenzettingen, of het nu was als gastdocent aan een universiteit of hogeschool dan wel voor een groep NJBG-ers of restauratiebouwvakkers. Jaren achtereen heeft Herman, dikwijls in gezelschap van zijn vrouw Hilda, 's-avonds in rokerige achterzaaltjes lessen verzorgd voor restauratiebouwvakkers in het kader van de 'Blijf-bij' cursussen van de Stichting Vakopleiding Bouwbedrijf, thans Bouwradius. Hij leverde een fors aandeel in de schriftelijke cursus *Levende Stenen* over het Nederlands erfgoed.

Wetenschappelijke erkenning verwierf hij door middel van het schrijven van een proefschrift over *Houten kappen in Nederland 1000-1940* waarop hij in 1989 aan de Universiteit Leiden promoveerde. Door aanpassing van de wetgeving en omdat het diploma van de oude MTS werd gelijkgesteld met de huidige HTS was hij een van de eersten in Nederland die als HBO-er de doctorstitel verwierf. Promotor was de nog immer actieve (zie elders in dit nummer) oud-collega

R. Meischke, destijds bij kunstgeschiedenis in Leiden aangesteld als opvolger van J.J. Terwen. In 2004 verscheen Janse's monografie *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie* in de Cultuurhistorische reeks van Waanders en de RDMZ. Bijna vijfhonderd pagina's met opnieuw honderden eigenhandige tekeningen van het monument waar het voor hem ooit begon. Dit project vormde de afronding van vijftig jaar restaureren. Voor het *Bulletin KNOB* schreef hij tal van nieuwsberichten en artikelen, recentelijk in 2004 in de vorm van een recensie over de geschiedenis van Amsterdam. Enigszins geïrriteerd vraagt hij zich af, wat historici hebben gedaan met de verworvenheden van het meer recente (bouwhistorische) onderzoek aan de monumenten in de hoofdstad. Zijn jongste themastudie, *Spijkers & draadnagels* verscheen eveneens in 2004 op initiatief van de Vereniging Ambacht & Gereedschap bij de Primavera Pers. Het onderwerp illustreert hoe iets ogenschijnlijk onbenulligs toch historische betekenis en zeggingskracht kan hebben. Deze gefragmenteerde benadering van de architectuur, los van (belangrijke) personen of vormgevend prestaties, is kenmerkend voor de bouwhistorie, waarvan Herman Janse de 'founding father' is in Nederland. Als eerste heeft hij bijna alle denkbare onderwerpen via publicaties ontsloten. We hebben het hier nog niet gehad over vensters, balklagen, metselverbanden, trappen, torenspitsen of Oegstgeester pannen.

Het grootste deel van zijn omvangrijke bezit aan knipsels, dia's en boeken –alles systematisch en via de computer ontsloten– stelde hij beschikbaar aan de in 2000 te Leiden ingestelde leerstoel bouwhistorie. Dat was acht jaar na de oprichting van de Stichting Bouwhistorie Nederland waarvan Janse de eerste voorzitter was. Inmiddels is de bouwhistorie ook buiten de rijkdienst tot bloei gekomen. Met name het huizenonderzoek kreeg een enorme impuls door de aanstelling van gemeentelijke bouwhistorici, te beginnen in Utrecht en Den Bosch waarna vele andere steden zouden volgen. Daarnaast is er een bloeiende tak van particuliere onderzoekers en bureau's ontstaan. Deze tweede, al wat oudere generatie is nog op alle fronten actief. In hun 'gereedschapskist' zit de kennis die Janse neerzette, soms persoonlijk overhandigde om aan te moedigen en te inspireren. Met heel veel respect en genegenheid denken we terug aan deze eerste bouwhistoricus, voorlopig de meest veelzijdige en meest productieve die er ooit geweest is.

Dirk J. de Vries

SUMMARIES

Traditionally made brickwork

Dirk J. de Vries

In the middle ages and the subsequent period a range of possibilities existed to give brickwork a special finishing. This was also possible because the 'finishing phase' took considerably longer than became customary more recently through the application of Portland cement. It is remarkable that certain minuscule effects in relation to the surface of medieval brickwork occurred in North and South Europe simultaneously; people knew what was going on in the world, despite the fact that the production of brick was a local affair. In working with brick clamps a direct relation between bricklayer and brick-maker is obvious. Nevertheless this co-operation for special brickwork must have continued up to and including the 18th century, when the brick kilns supplied the bricklayers with various special-dimension bricks.

Gauged brickwork, such as that of the masterpieces, reflects the highest ideal of perfectly and precisely executed masonry, which is a smooth and even wall surface, mathematically precise, built in Tudor bond or English bond with the pointing as narrow as possible. This ideal is to be seen in the perfectly built façades of monuments as they were built until the early 19th century. This tradition came to an end by the abolition of the guilds in 1808, which had set the requirement of producing a masterpiece. In the first half of the 19th century, however, carefully executed, 'ordinary' fair-faced brickwork continued to be made. The abolition of the guilds was accompanied by new, more theoretical forms of education during the 19th century. A final break with the past took place with the arrival of the machine-manufactured moulded bricks, and particularly with the application of Portland cement, which entailed a completely new way of bricklaying with wider joints. On the one hand in the 20th century a contemporary conception of traditionally made brickwork developed, on the other hand historical pointing during 'restorations' was destroyed on a large scale. The so-called cut pointing is usually applied to camouflage too widely cut joints or brickwork with irregular bricks. It is a 20th-century restoration practice that has little to do with the historical starting point and is therefore undesired in the conservation of monuments and historic buildings.

A drawing book from 1812 and 19th-century floor plans of houses

R. Meischke and H.J. Zantkuijl

The 'drawing book' from 1812 was compiled by the building contractor and architect Johannes van Straaten (1781-1856). He exerted himself for the education of young building engineers. The booklet provided training in contract drawing, which concerned the very precise drawings belonging to building specifications. As examples Van Straaten designed a few modern houses. Since not much was built in those days, these examples are important. The booklet contains two kinds of examples, the first being a group of four civilian houses, the second three large houses for the rich.

Only the former group of four is dealt with here, forming a coherent series of simple to more luxurious houses. The façades are modern, the floor plans still show the old-fashioned layout with three successive rooms. However, they are provided with modern elements such as double doors (*porte-brisée*) between rooms and alcove niches for beds. The most important aspect was the change in the form of staircases. The staircases were now placed against the side wall, with the corridors running between the staircase and the rooms. The front and back rooms were equally wide and connected en-suite. This new form of staircase proved to be suitable for complete houses as well as for flats and left its mark on 19th century housing.

The Dutch round prisons of J.F. Metzelaar (1886). A research into the origin of the round form

Sabine Ticheloven

When the first Dutch Criminal Code was introduced in 1886, cellular imprisonment, during five years at most, was adopted as the standard form of detention. The lack of cells resulting from it was solved by the building of three new cellular prisons, including the two identical buildings in Arnhem and Breda. These were built by J.F. Metzelaar (1818-1897), who from 1870 was employed at the Dutch Ministry of Justice as 'Engineer-Architect for prisons and court houses'. Unlike frequently assumed, the striking round form of these prisons was not so much inspired by the eighteenth-century ideal model of the panopticon, as by a striving for improvement of the already

existing cellular wing-shaped prisons in Amsterdam (1849), Utrecht (1856), Rotterdam (1872) and Groningen (1884).

The Christian 'Society for the Moral Improvement of Prisoners', founded in 1823 and in the course of time developing into an authoritative and respected advisory body of the government, kept a close track of the cellular building of prisons. It stressed the importance of religion within the prison, which – combined with solitary confinement – it considered necessary in order to reform sinful, guilty and depraved creatures with God's help. It considered that a chapel was required for the practice of religion, whereby the prisoners would be in separate booths (so-called 'stalls'), for which reason the chapel was also called 'stalls church'. Although these religious celebrations did not take place frequently, only on Sundays and public holidays, its effect on the prisoners was thought to be far-reaching. The situation of this 'stalls church' within the wing-shaped prison proved to be problematic. In his pursuit of perfecting the cellular system Metzelaar decided to apply a new type of prison, also because of the fact that within the wing-shaped prison no suitable location could be found for the 'stalls church'. The responsible Minister of Justice, A.E.J. Modderman, who was a minister as well as special commissioner of the Society, also considered a correct practice of religion of great importance. Apart from the fact that the round floor plan would bring about large improvements in the field of surveillance and isolation of the prisoners, according to Metzelaar it would also make the building of a separate chapel unnecessary. During the religious practice the clergyman was in the middle of the round central hall, on top of the inspection post. Consequently, the prisoners did not need to leave their cells, which were situated on the outside of the large round central hall. By opening the food-hole in the cell door they could follow the service. Thus staff and building costs could be economized on.

Due to disappointing results – the clergyman could hardly make himself heard because of the resonance – a few years later a separate stalls church was added on the grounds after all. Nevertheless in 1901 a third round prison was built in Haarlem, designed by his son, W.C. Metzelaar.

A Dutch palace in the province of Limburg

Rosa Visser-Zaccagnini

On 1 January 1924 the Rotterdam engineer Gustavus Cornelis (Kees) Bremer (1880-1949) was appointed as head of the unified Government Buildings Agency, with the title of chief government architect. Within Dutch modern architecture Bremer acted as a link between the architecture of H.P. Berlage and of J.J.P. Oud by means of a powerful and monumental form language. The new 'Gouvernementsgebouw' (government building) in Maastricht is one of his major designs. The total work took approximately five years, from January 1930 to 1 July 1935, the date of the official opening. Bremer was confronted with a multifunctional assignment: not only an office and conference building, but also an official residence and pied-à-terre for the royal family. It is plausible that Bremer, who was looking for a typology for the complex, was inspired by the classical imperial buildings. In order not to affect the existing historical context, the brick- and natural-stone façades fit in with the old, simple roof-to-roof houses. The exterior with its severe austerity conceals the extravagant wealth of the interior. Limburg artists worked together on the iconographic programme, which had a strong political undertone: the fact that Limburg belonged to the Kingdom of the Netherlands, the protective and directive task of the state, the promise of freedom for the Roman-Catholic population in a Protestant country. From the iconographic point of view the tower is a symbol of the unity of the province belonging to the national state.

Today the building, where the Faculty of Law of the University of Maastricht is accommodated at present, has lost its function – of provincial government building – and its meaning, due to the changing historical and political context.

It is remarkable how brilliantly Bremer succeeded in designing an imposing and harmonious pluriform complex that fits in with the delicate urban texture of the old city centre of Maastricht, without being a historicizing building. A wise lesson for architects who are nowadays confronted with designing new construction within a historical context. The complex deserves an important place in history of architecture.

AUTEURS

Prof. dr. Dirk J. de Vries is coördinator bouwhistorisch onderzoek bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, bijzonder hoogleraar bouwhistorie aan de Opleiding Kunstgeschiedenis van de Universiteit Leiden en gastdocent bij de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft. Te Leiden in 1994 gepromoveerd op *Bouwen in de late middeleeuwen*, bestuurslid en mede-oprichter van de Stichting Bouwhistorie Nederland, vice-voorzitter van de Arbeitskreis für Hausforschung en hoofdredacteur van het *Bulletin KNOB*. E-mail: d.devries@rdmz.nl

Prof.dr.ir. R. Meischke was van 1953 tot 1959 hoofd van de Gemeentelijke Dienst Monumentenzorg in Amsterdam, van 1959 tot 1972 directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en daarna tot aan zijn pensionering wetenschappelijk medewerker. In 1983 werd hem door de Universiteit Utrecht een eredoctoraat verleend en van 1985 tot 1988 was hij hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Dr.ing. H.J. Zantkuijl werkte van 1948 tot 1953 bij monumentenzorg Utrecht en van 1953 tot 1983 bij het Bureau Monumentenzorg Amsterdam, laatstelijk als hoofd. Van 1970 tot 1990 was hij docent bij de T.U. Delft en daarnaast lid van diverse monumentencommissies, zoals die van zijn huidige woonplaats Hoorn.

Drs. Sabine Ticheloven studeerde in 2005 af als kunsthistorica (specialisatie bouwkunst) aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Het artikel is een ingekorte versie van haar doctoraalscriptie. Momenteel is zij zich aan het oriënteren op de arbeidsmarkt.

Drs. Rosa Visser-Zaccagnini is in 1944 geboren te Rome. In 1972 is zij afgestudeerd aan de Universiteit van Rome als architect. In 2002 heeft zij met succes de studie Kunstgeschiedenis met de specialisatie Bouwkunst aan de Universiteit van Utrecht afgesloten. In haar doctoraalscriptie stonden het leven en het werk van rijksbouwmeester G.C. Bremer centraal. Sinds 1 januari 2005 is zij als vrijwiliger verbonden aan de stichting Bonas te Rotterdam.

